

ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ

Συνταγματικό Δίκαιο,

Τόμος Β'

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΤΟ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟ ΠΟΛΙΤΕΥΜΑ

Α. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ

Κύριοι της Πόλεως οι πολλοί (το πλήθος), που κυβερνούν δια τον Δῆμον, αποφασίζουν σε ἑνα τόπο κοινό (στην Αγορά του Δήμου) και ἀρχοντικά δια τον Νόμον

Η Δημοκρατία ως το πολίτευμα του πλήθους, που κυβερνά δια τον Δῆμον

ΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΜΕ ΟΡΟΥΣ ΑΡΧΑΙΟΥΣ: ΠΛΗΘΟΣ ΜΕΝ ΑΡΧΟΝ ...Ο ΔΗΜΟΣ ΕΣΤΙΝ ΚΡΑΤΩΝ-. Ξεκινώντας, για λόγους ιστορικούς, από την ετυμολογία της λέξης και ακολουθώντας το αριθμητικό κριτήριο διάκρισης των πολιτευμάτων, που εισήγαγε ο Αριστοτέλης: 'ανάγκη δ'είναι κύριουν ἡ ἔνα, ἡ ολίγους ἡ τους πολλούς'¹, θα ορίζαμε ως δημοκρατικό, το πολίτευμα εκείνο στο οποίο «κύριοι» της Πόλεως είναι οι «πολλοί», δηλαδή το «πλήθος» : «δημοκρατία δ'εστίν ὅταν ἡ κύριον το πλήθος»² . Αυτός ο ορισμός

1 «Ἐπεί δε πολιτεία καὶ πολίτευμα σημαίνει ταῦτάν, πολίτευμα δ'εστί το κύριον των πόλεων, ανάγκη δ'είναι κύριον ἡ ἔνα ἡ ολίγους ἡ τους πολλούς, ὅταν μεν ο εἰς ἡ οι ολίγοι ἡ οι πολλοί προς το κοινόν συμφέρον ἀρχωσι, τοιαύτας μεν ορθάς αναγκαῖον είναι τας πολιτείας,,ὅταν δε το πλήθος προς το κοινόν πολιτεύεται συμφέρον, καλείται το κοινόν ὄνομα πασών των ορθών πολιτειών». Πολιτικά, 1279a, 28-41.

2 ΠΟΛΙΤΙΚΑ, 1279b, 21-22: «Εἰ γαρ είνει οι πλείνοντες ὄντες εὐπόροι της πόλεως, δημοκρατία δ'εστίν ὅταν ἡ κύριον το πλήθος,...».Προηγουμένως στο ίδιο χωρίο, ο Αριστοτέλης χρησιμοποιεί και πάλι την έννοια «πλήθος» για να ορίσει τη δημοκρατία ως το πολίτευμα των πολλών που είναι φτωχοί, επειδή δεν έχουν περιουσία «...δημοκρατία δε τοναντίον ὅταν οι μη κεκτημένοι πλήθος ουσίας αλλ' ἀποροι»: (Πολιτικά, 1279b 18-19). Επειδή οι περισσότεροι σε έναν πληθυσμό είναι φτωχοί, ο συνδυασμός του ποιοτικού στοιχείου της δημοκρατίας, που είναι ο πλούτος ἡ πενία, με το ποσοτικό στοιχείο, που είναι ο αριθμός των ατόμων που κυβερνούν, μας επιτρέπει να ονομάσουμε τη δημοκρατία ως το πολίτευμα των φτωχών: «...ούτω προσαγορεύοι τας πολιτείας, ολιγαρχίαν μεν εν ἡ τας αρχάς ἔχουσιν οι εὐπόροι ολίγοι το πλήθος ὄντες, δημοκρατίαν δε εν ἡ οι ἀποροι πολλοί το πλήθος ὄντες». Πολιτικά, 1279b,28-31.. Συνδυάζοντας διάφορα κριτήρια για τον προσδιορισμό του αρίστου πολιτεύματος και αναζητώντας επίμονα το ἀριστο πολίτευμα ο Αριστοτέλης (: «Ἐχει δ'απορίαν τι δει το κύριον της πόλεως», Πολιτικά, 1281a, 12), δεν αποκλείει να θεωρηθεί η δημοκρατία ως το ἀριστο των πολιτευμάτων : «ότι δε δει

άλλωστε της δημοκρατίας είναι που επικρατεί την εποχή της Αθηναϊκής Δημοκρατίας, όπως υπογραμμίζει ο ίδιος φιλόσοφος: «...αφ' Ἰησοῦ διαγεγένηται μέχρι της νυν, αεὶ προσεπιλαμβάνουσα τω πλήθει την εξουσίαν»³.

Ο Θουκιδίδης δια στόματος Περικλή, πρώτος αυτός, εξηγεί την προέλευση του ονόματος της Δημοκρατίας: «καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ εἰς ολίγους αλλ' εἰς πλείονας οικεῖν δημοκρατία κέκληται»⁴.

Η δημοκρατία, ως το πολίτευμα των πολλών, θεωρείται ταυτόχρονα και το πολίτευμα των φτωχών, επειδή οι φτωχοί αποτελούν την πλειονότητα του πληθυσμού: «δημοκρατία μὲν ὅταν οἱ ελεύθεροι καὶ ἀποροὶ πλείονς ὄντες κύριοι τῆς αρχῆς ὁσιν», (1290b, 17-19). Η δημοκρατία όμως είναι για τον Αριστοτέλη ένα παρεκβατικό πολίτευμα, όταν το «πλήθος» πολιτεύεται προς το συμφέρον, μόνον, των απόρων, μιας μόνον τάξης και όχι προς το κοινόν συμφέρον, προς το συμφέρον, δηλαδή, όλων των πολιτών, πλούσιων και φτωχών, όπως συμβαίνει στην ιδανική πρόσληψη της δημοκρατίας που είναι η Πολιτεία⁵.

Διαπιστώνουμε, πάντως, ότι στον προηγούμενο ορισμό της δημοκρατίας, ως το πολίτευμα των πολλών, ο Αριστοτέλης θέτει πλάτι στο κριτήριο των πολλών και δύο άλλα κριτήρια, ένα περιουσιακό, τους φτωχούς και ένα καθαρά ποιοτικό την ελευθερία, τους ελεύθερους πολίτες αποκλείοντας έτσι τους δούλους. Και τα δύο όμως αυτά γνωρίσματα τελούν σε συνάρτηση με το πρώτο, το αριθμητικό που είναι

κύριον είναι μάλλον το πλήθος ἡ τους αριστους μεν ολίγους δε, δόξειεν αν λύεσθαι και τιν' ἔχειν απολογίαν, τάχα καν αλήθειαν. Τους μεν πολλούς, ὧν ἐκαστον ἔστιν οὐ σπουδαῖος ανήρ, όμως συνελθόντας είναι βελτίους εκείνων ουχ ως ἐκαστον αλλ' ως σύμπαντας...» (Πολιτικά, 1281 a, 41 -1281b, 1-3). Η διακυβέρνηση από το πλήθος, ιρίνεται από τον Αριστοτέλη, ως η καλλίτερη σχετικά πολιτειακή επιλογή, υπό την απαραίτητη προϋπόθεση όμως ότι το πλήθος, δηλαδή οι πολοί πολιτεύονται με κριτήριο το κοινό καλό ἡ το δημόσιο συμφέρον. Τότε όμως το πολίτευμα καλείται Πολιτεία και όχι Δημοκρατία που είναι ένα παρεκβατικό πολίτευμα, όταν υπηρετεί το συμφέρον μιας τάξης μόνον ἡ το συμφέρον μιας μερίδας του πλήθους.:

Αρκεί να παραθέσουμε ορισμένα χωρία για να φανεί πόσο σύνθετη και σχετική είναι η σκέψη του Σταγειρίτη φιλόσοφου: «Οὐ δε τιθέναι δημοκρατίαν, καθάπερ ειώθασι τινές νυν, απλῶς ούτως, ὅπου κύριον το πλήθος...»(1290a, 30) «μάλλον τοίνυν λεκτέον ότι δήμος μεν εστιν ὅταν οι ελεύθεροι κύριοι ὁσιν,...»(1290b, 1), και «δημοκρατία μεν ὅταν οι ελεύθεροι και ἀποροὶ πλείους ὄντες κύριοι τῆς αρχῆς ὁσιν», (1290b, 17-19) και αλλού ο Αριστοτέλης παραθέτοντας τα διάφορα είδη δημοκρατίας, σημειώνει: «έτερον είδος δημοκρατίας το μετέχειν ἀπαντας τους πολίτας ὅσοι ανυπεύθυνοι, ἀρχειν δε τον νόμον...έτερον δε είδος δημοκρατίας τάλλα μεν είναι ταυτά, κύριον δ' είναι το πλήθος και μη τον νόμον· τούτο δε γίνεται ὅταν ψηφίσματα κύρια ἡ ἀλλά μη ο νόμος: συμβαίνει δε τούτο δια τους δημαρχούς· εν μεν γαρ ταις κατά νόμον δημοκρατουμέναις οὐ γίνεται δημαρχοί, αλλ' οι βέλτιστοι των πολιτών εισίν εν προεδρίᾳ» Πολιτικά, 1292a,

3 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Αθηναϊών Πολιτεία, XLI.

4 Τον ορισμό της δημοκρατίας με βάση σε ποιόν ανήκει η κυριαρχία τον ανευρίσκομε στον Θουκιδίδη, στον Επιτάφιο του Περικλέους: «Καὶ ὄνομα μὲν διὰ τὸ μὴ εἰς ολίγους αλλ' εἰς πλείονας οικεῖν δημοκρατία κέκληται» (Θουκιδίδου, II 34-46)

5 Πολιτικά, 1279b, 16-31: Για τα ορθά κα παρεκβατικά πολιτεύματα βλέπε αναλυτικά πιο πάνω κεφάλαιο

πρωταρχικό, το οποίο απλώς συμπληρώνουν. Το κριτήριο εξάλλου της ελευθερίας, προϋποτίθεται του δημοκρατικού πολιτεύματος, διότι είναι στοιχείο συστατικό της Πόλεως, και όχι του πολιτεύματος . Η ελευθερία άλλωστε έχει δύο σκέλη, όπως θα δούμε, τη δημόσια ελευθερία, που ταυτίζεται με την ισότιμη συμμετοχή όλων των πολιτών στα κοινά, και την προσωπική ελευθερία που προϋποτίθεται λογικά της πρώτης. Η δεύτερη αποτελεί προσδιοριστικό στοιχείο του (ελεύθερου) πολίτη, που μπορεί να κάνει ό, τι θέλει και να αποφασίζει, αυτόβουλα, για την μοίρα του και την ζωή και τον βίο του.. Γι' αυτό και η ελευθερία είναι γνώρισμα χαρακτηριστικό της Πόλεως ή της πολιτικής κοινωνίας, η οποία διακρίνεται από τα άλλα είδη κοινωνίας, των γενών ή των φυλών ή των κωμών: «*η γαρ πόλις πολιτών τι πλήθος εστιν*»⁶.

Το πλήθος όμως των πολιτών αδυνατεί να ασκήσει, έτοι όπως είναι ανοργάνωτο, την κυριαρχία του, αν δεν οργανωθεί σε «Δήμο» και αν δεν πάει να την διατρανώσει στην «Αγορά του Δήμου». Το πλήθος γίνεται κύριο της Πόλεως όταν μεταμορφωθεί σε Δήμο, όταν, δηλαδή, οι δημότες-πολίτες που το αποτελούν αυτό-αναγνωρισθούν μεταξύ τους ως μέλη της ίδιας πολιτικής κοινότητας σε μια δημόσια, κοινή, συνεύρεσή τους. Γι' αυτό και στην πραγματικότητα, το πλήθος ή οι πολλοί, ασκούν την κυριαρχία τους, δηλαδή άρχουν και κυβερνούν, όταν συνέλθουν στην Εκκλησία, ορίσουν με κλήρωση ή εκλογή τους άρχοντες και στελεχώσουν τις Αρχές μεταξύ των οποίων τη Βουλή των πεντακοσίων και τα δικαστήρια. Με αυτήν την έννοια μπορούμε να πούμε, κυριολεκτώντας, ότι, τελικά, κυρίαρχος στο δημοκρατικό πολίτευμα της αρχαίας Πόλεως, είναι ο Δήμος: ‘*Λέγω δ'οίον εν μεν ταις δημοκρατικαίς κύριος ο δήμος*’⁷, **δηλαδή το πλήθος των πολιτών εν συνελεύσει**.

Η ετυμολογία της λέξης «Δημοκρατία», σηματοδοτεί, επομένως, εμπεριέχοντας ως συνθετικό της τον όρο δήμο, την κεντρική θέση που έχει ο Δήμος στην άσκηση της εξουσίας και στη διακυβέρνηση της Πόλεως. Δηλώνει κατά λέξη ότι στο δημοκρατικό πολίτευμα ο «Δήμος κρατεί»⁸.

6 Το ακόλουθο χωρίο από τα Πολιτικά του Αριστοτέλη αποδίδει κατά τη γνώμη μου συμπυκνωμένα την αριστοτελική σκέψη για τι είναι Πόλις και κατά τι διαφέρει από τις άλλες μιορφές ύπαρξης κοινωνιών : «τέλος δε μεν ούν πόλεως το εύ ζην, ταύτα δε πόλεως χάριν. πόλις δε η γενών και κωμών κοινωνία ζωής τελείας και αυτάρκους• τούτο δ'εστίν, ως φαμέν, το ζην ευδαιμόνως και καλώς• των καλών ἀρα πράξεων χάριν θετέον είναι την πολιτικήν κοινωνίαν αλλ' οὐ το συζήν.» Πολιτικά, 1280 b 39-40, 1281a 1-6.

7 Πολιτικά, 1278b, 13.

8 Βλέπε σχετικά Μ. Β. ΣΑΚΕΛΑΡΙΟΥ, Η αθηναϊκή δημοκρατία, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1999, σ. 3-14.

Η Αγορά του Δήμου, δημιουργός του Δήμου και τόπος κοινός διαβούλευσης ή συζήτησης και απόφασης

ΔΗΜΟΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΖΩΝ- ΔΗΜΟΣ ΠΛΗΘΥΩΝ —

Ο Δήμος κρατεί και κυβερνά, επομένως, επειδή και όταν συνέρχεται στην εκκλησία του Δήμου για να συζητήσει και αποφασίσει μέσω των αιρετών Αρχών της Πόλεως για τα κοινά. Αποκτά υπόσταση και γίνεται αντιληπτός ως οντότητα διακριτή, όταν το πλήθος συναθροίζεται στην Αγορά του Δήμου, για να συζητήσει και αποφασίσει, ως «δήμος εκκλησιάζων»⁹ ή ως «δήμος πληθύων»¹⁰. Στην εκκλησία, στη Βουλή των πεντακοσίων, στην Ηλιαία ή ακόμη και στο αρχαίο θέατρο, όπου διδάσκονταν οι τραγωδίες, δηλαδή στο μέσον της «πλατείας», στο κέντρο της πόλης και σε ίση απόσταση από όλους, διαπαιδαγωγούνταν οι πολίτες δια του λόγου, της ρητορικής αντιπαράθεσης και γενικά της δημόσιας συζήτησης. Έτσι λαμβάνονταν οι αποφάσεις για τα κοινά¹¹. Στον ανοικτό δημόσιο χώρο επαληθεύεται η πολιτική ισότητα των αθηναίων πολιτών χάρις στην τυπική αναγνώριση σε όλους του δικαιώματος της ισηγορίας¹². Της ίσης αγόρευσης, με την έννοια της ισότιμης ελευθερίας του λόγου της διαβούλευσης μέσα από τη συζήτηση και ακρόαση των ειδικών αγορητών ή των ρητόρων. Οι αποφάσεις λαμβάνονταν στο τέλος με ψηφοφορία στην βάση της αρχής της πλειοψηφίας, δηλαδή με βάση τη γνώμη των περισσοτέρων και απόφασης. Οι μελετητές της αθηναϊκής δημοκρατίας επαναλαμβάνουν συνεχώς: «στην Αθήνα όλα εξαρτώνται από το δήμο και ο δήμος εξαρτιόταν από τον λόγο»¹³, με την έννοια της ομιλίας και όχι αναγκαστικά του ορθού λόγου.

Το γεγονός ότι δεν λάμβαναν τον λόγο στο δημόσιο χώρο όλοι οι πολυπληθείς πολίτες, αλλά μόνον ορισμένοι, προετοιμασμένοι εκ των προτέρων αγορητές, με βάση μια αυστηρά καθορισμένη ημερήσια διάταξη και διαδικασία και συζητούσαν πάνω σε προκαθορισμένα από τους Πρυτάνεις θέματα και πάνω σε «προβουλεύματα»,

9 Βλέπε Μ. ΣΛΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, ό.π., σ. 156: «Ο εκκλησιάζων δήμος ταυτίζεται με ολόκληρο το Δήμο και είναι κύριος της πολιτείας, δηλαδή το κυρίαρχο πολιτειακό δργανο». .

10 Βλ. G. GLOTZ, Η ελληνική «πόλις», Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1994, σ.,181.

11 Όπως ακριβώς αναφέρει ο Ηρόδοτος δια στόματος Οτάνη, βλ . πιο πάνω στο κεφάλαιο για τη διάκριση των πολιτευμάτων. Βλέπε και M. RENAULT D'ALLONNES, Le déperissement de la politique. Généalogie d'un lieu commun, Aubier, Paris, 1999, ό.π., σ. 28, 30.

12 Για τη φράση αυτή και ειδικά για την σημασία που είχε η ισηγορία στην αθηναϊκή δημοκρατία το πλέον πρόσφατο, εξαιρετικό, έργο της JACQUELINE DE ROMILLY, L' élan démocratique dans l'Athènes ancienne, Eds de Fallois, Paris, 2005, σ. 23-55.

13 JACQUELINE DE ROMILLY, ό.π., σ. 33.

που ετοίμαζαν οι βουλευτές, δεν αναιρεί ούτε μειώνει την αξία της «τυπικής δυνατότητας», που είχαν θεωρητικά όλοι οι πολίτες να λαμβάνουν τον λόγο και να συμμετέχουν ως ίσοι στην λήψη της απόφασης. Η δημόσια αναγνώριση της δυνατότητας ισότιμης συμμετοχής και παρουσίας σε μια δημόσια διαβούλευση όλων χωρίς, εξαίρεση,, αποτελούσε ηθικο-πολιτική αξία και ήταν αυτό που προσέδιδε, ως κανονιστική αρχή, στην όλη διαδικασία το στίγμα της ισοπολιτείας. Και αυτό, από μόνο του, έκανε τη διαφορά του δημοκρατικού πολιτεύματος από τα άλλα της εποχής του.

Θα πρέπει, επομένως, να υπογραμμιστεί η σημασία που είχε για την συγκρότηση και υπόσταση του Δήμου η διαδικαστική μεσολάβηση της Αγοράς του Δήμου. ‘Ηταν η Αγορά, δηλαδή η εκκλησία του Δήμου, η Ηλιαία, η Βουλή των πεντακοσίων, μαζί με τους πολλούς μικρούς δήμους (τις τοπικές κοινότητες που ήταν σκορπισμένες σε όλη την Αττική), που έδινε σάρκα και οστά στον Δήμο και όχι το αντίστροφο. Χωρίς Αγορά, δηλαδή χωρίς κοινό τόπο ή χωρίς δημόσια πολιτική σφαίρα, στην οποία συνευρίσκονται, συζητούν και αποφασίζουν από κοινού για το κοινά, με κριτήριο το κοινό καλό, οι πολίτες, δεν υπάρχει Δήμος και χωρίς Δήμο δεν νοούνται πολίτες.

Η έννοια του δήμου στην αρχαία δημοκρατία είναι επομένως αδιαχώριστη από αυτό που σήμερα ονομάζουμε ‘δημόσιο ή κοινό τόπο’¹⁴. Ο δημόσιος χώρος δεν εκλαμβάνεται εδώ μόνον με την «χωρική», την «εδαφική» του διάσταση, αλλά και με την μεταφορική και πολιτική : ως «τόπος του κοινού» όπου αναζητείται το κοινό καλό μέσα από την λογομαχία και επιδιώκεται η επικράτηση μιας γνώμης μέσα από την ρητορική αντιπαράθεση και φυσικά δια μέσου της ρητορικής δεινότητας των αγορητών. . Στο δημόσιο αυτό κοινό τόπο ανήκει και το αρχαίο θέατρο, οι παραστάσεις της Τραγωδίας. Ο Μανόλης Ανδρόνικος σε άρθρο του για την αθηναϊκή δημοκρατία, με την ευκαιρία τον εορτασμό της επετείου, των 2500 χρόνων από την γένεσή της σημείωνε: «τα δύο μέγιστα αγαθά που γεννιούνται στην Αθήνα και προσφέρει ο ελληνικός κόσμος στην ανθρωπότητα είναι η Δημοκρατία και η Τραγωδία. Με τα δύο αυτά αγαθά δίνεται μια ταυτόσημη απάντηση στην ευθύνη του ανθρώπου απέναντι στην κοινωνία και στον κόσμο. Οι ήρωες της τραγωδίας οδεύουν στον δρόμο της Μοίρας, αλλά μέσα από την μοιραία καταστροφή τους κατακτούν την ελευθερίας τους, πληρώνοντας το τίμημά της στους θεούς, όσο βαρύ και αν είναι. Το ίδιο αίσθημα ευθύνης του απλού πολίτη καθοδηγεί την αθηναϊκή δημοκρατία· ο πολίτης θα αποφασίσει για την μοίρα της

14 Βλέπε ειδικά τη μελέτη του ALONSO TORDESILAS, Démocratie et espace public en Grèce Ancienne une question sophistique, σε ‘Démocratie et espace public : quel pouvoir pour le peuple’, IS. KOCH, NORBER LENOIR, (éds.), OLMS, Zürich-New York, 2008, σ. 25-40.

πόλης του, αυτός θα δικάσει τις παρανομίες του, αυτός θα κυβερνήσει την πολιτεία του»¹⁵.

Αυτός ο «δημόσιο χώρος ή κοινός τόπος»¹⁶ συζήτησης και ανταλλαγής απόψεων, της κοινής διαβούλευσης και ρητορικής αντιπαράθεσης είναι ένα δημιούργημα της αρχαίας δημοκρατίας: «δημιουργήθηκε για πρώτη φορά και για πάντα από το δήμο των αρχαίων πόλεων»¹⁷.

Τον «κοινό» τόπο, τον συναντάμε, πάντως, για πρώτη φορά, ιστορικά, στην συνηγορία του Οτάνη για τη δημοκρατία, με αφορμή τη διάκριση των πολιτευμάτων κατά τον Ηρόδοτο¹⁸. Η περιγραφή είναι εξαιρετικά διαφωτιστική για την αρχαία δημοκρατία και χρήσιμη για τη σύγχρονη, διότι τονίζει ακριβώς τη σημασία του δημόσιου χώρου, της Αγοράς, και μέσω αυτού της δημόσιας διαβούλευσης. Αρχίζει άλλωστε με μια φράση προκαταρκτική της περιγραφής, η οποία προαναγγέλλει τη σημασία του πλήθους αλλά και της Αγοράς –της Πλατείας με σημερινούς όρους– για τον ορισμό της: «Οτάνης μὲν ἔκέλευε ἐς μέσον Πέρσης καταθεῖναι τὰ πρήγματα» (*Θάλεια*, III, 80).

15 ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, Η αθηναϊκή Δημοκρατία, εφημ. «Το Βήμα», 20 Οκτωβρίου 1991.

16 Για τη σημασία του «αιοινού τόπου» στην αρχαία ελληνική δημοκρατία, κυρίως, M. RENAULT D'ALLONNES, ο.π., σ. 23 και 255.

17 Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Η ελληνική ιδιαιτερότητα. Από τον Όμηρο στον Ηράκλειτο, Κριτική, 2007, σ. 427.

Και ο μεγάλος, σύγχρονος, Έλληνας στοχαστής, υπογραμμίζει πιο κάτω ότι «αυτό που διακυβεύεται στην Αγορά του Δήμου δεν είναι μόνον τι πρέπει να γίνει εδώ και τώρα, αλλά αυτό που οφείλει να είναι ο νόμος...αυτή η αυτοθέσμιση της πόλης είναι συγχρόνως και στοχασμός, όχι μόνον και όχι τόσο, στοχασμός των φιλοσόφων και από τους φιλόσοφους, αλλά στοχασμός του λαού και από τον λαό». Λίγο πιο πίσω υπογραμμίζει με εντυπωσιακή σαφήνεια τη σχέση του ορθού λόγου με την πόλη και τη σημασία που είχε η δημιουργία του δήμου για την ανάπτυξη και επικράτηση στην πόλη του λόγου. Γράφει: «Οφείλουμε να πούμε ότι πόλη και ορθός λόγος γεννήθηκαν μαζί και δεν είναι δυνατόν παρά να γεννηθούν μαζί. Για να μεταμορφώσει την πόλη από απλό περιτείχισμα και οχυρωμένο καταφύγιο σε πολιτική κοινότητα, ο δήμος οφείλει να δημιουργήσει το λόγο ως ομιλία που εκτίθεται στον έλεγχο και στην κριτική όλων και αυτού του ίδιου και που δεν μπορεί να στηριχτεί σε καμία απλώς παραδοσιακή εξουσία. Και αντίστοιχα ο λόγος δεν είναι δυνατόν να δημιουργήθει πραγματικά παρά μόνον στο βαθμό που το κίνημα του Δήμου εγκαθιδρύει στην πράξη ένα χώρο δημόσιο και κοινό, όπου η έκθεση των απόψεων, η συζήτηση και η διακυβέρνηση, η ισότητα -άνευ της οποίας η συζήτηση δεν έχει νόημα αφού η συζήτηση υλοποιεί την ισότητα και την ελευθερία που όλα τα προηγούμενα προϋποθέτουν και συνεπάγονται- όλα αυτά γίνονται εφικτά και πραγματικά για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας χάρις στη δημιουργία του δημόσιου χώρου και του δήμου» (σ.425-427), ΚΟΡΝΗΛΙΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗΣ, Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της για μας σήμερα, Υψηλον/Βιβλία, 1999 και CORNELIUS CASTORIADIS, *La cité et ses lois, se qui fait la Grèce*, Seuil, 2008, σ. 71-122. Κυρίως όμως το κλασσικό στο είδος του έργο του : MOSES FINLEY, *Démocratie antique et démocratie moderne*, Payot, 1976, (γαλλική μετάφραση από τα αγγλικά), σ. 59-77. Αναλυτικότερα για τη σημασία του δημόσιου χώρου ως εστίας «έλλογης συζήτησης και απόφασης του δήμου», Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Η Άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη, Εκδόσεις Παπαζήση, 2007, σ. 75 επ. και Κ. ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΥ, Ελευθερία και δημοκρατική πολιτική σκέψη του Κορνήλιου Καστοριάδη, σε «Ψυχή, Λόγος, Πόλις. Αφιέρωμα στον κ. Καστοριάδη», Υψηλον/Βιβλία, 2007 σ. 214-228 (219).

18 Βλέπε αναλυτικότερα πιο πάνω

Η συζήτηση για τη δημοκρατία διεξάγεται άρα ενώπιον του Δήμου, στο «μέσον» των συγκεντρωμένων πολιτών, και οι αποφάσεις που λαμβάνονται αναφέρονται «ἐς τὸ κοινόν». Η διαλεκτική σχέση πλήθους-αγοράς του δήμου- κοινού τόπου- ενσαρκώνται στην αναπαράσταση της πολιτικής και της εξουσίας ως διαβούλευση με το κοινό, σε έναν τόπο κοινό, στο μέσον δηλαδή μιας αγοράς, στην πλατεία, σε ίση απόσταση από όλους, εκεί όπου λαμβάνουν χώρα, δημόσια, ισότιμα και με παρρησία, η σύγκρουση των συμφερόντων μέσα από την αντιπαράθεση επιχειρημάτων. Σε μια ανοικτή και δημόσια συζήτηση μεταξύ ίσων ή ομοίων η ιδιωτική βία εξοβελίζεται¹⁹.

Ο Δήμος αυτοδύναμος, αυτόνομος και παντοδύναμος «...απάντων γαρ αυτός αντόν πεποίηκεν ο δήμος κύριον»

1 ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ Ο ΔΗΜΟΣ ΚΡΑΤΕΙ ΑΠΟ ΜΟΝΟΣ ΤΟΥ, ΑΥΤΟΔΥΝΑΜΑ ΚΑΙ ΑΥΤΟΝΟΜΑ— Ο Δήμος ως η κύρια Αρχή της Πόλεως έχει και άλλα δύο ιδεατά γνωρίσματα, που τα συναντάμε και στο Λαό ως φορέα κυριαρχίας: διαθέτει εξουσία αυτοδύναμη και παντοδύναμη.

Ο Δήμος είναι αυτοδύναμος, διότι αντλεί την εξουσία του από τον *iδιο τον τον εαντό*, από το πλήθος των πολιτών, και όχι από κάποια άλλη εγκόσμια ή θεία δύναμη. Παντοδύναμος, διότι συζητά και αποφασίζει περὶ παντός σημαντικού για την Πόλη θέματος²⁰. Τα χαρακτηριστικά αυτά γνωρίσματα του Δήμου υπογράμμισε ο Αριστοτέλης στην περιγραφή που κάνει στο έργο του «Αθηναίων Πολιτεία». Εκεί με τρόπο περιεκτικό σκιαγράφησε τόσο την αυτοδυναμία-παντοδυναμία του δήμου («απάντων γαρ αυτός αντόν πεποίηκεν ο δήμος κύριον και πάντα διοικείται ψηφίσμασιν και δικαστηρίοις εν οἷς ο δήμος εστίν κρατών»), όσο και τη σχέση του δήμου με το πλήθος, που είναι τελικά ο πραγματικός κτήτορας και θεματοφύλακας της κυριαρχίας («...αφ' ἡς διαγεγένηται μέχρι της νυν, αεὶ προσεπιλαμβάνουσα τω πλήθει την εξουσίαν»)²¹.

19 Βλέπε τις εξαιρετικές σελίδες του J.-P. VERNANT, Les origines de la pensée grecque, Quadrige/Presses Universitaires de France, 1983, 5e éd., (1962), σ. 42 επ., 56 επ., ακόμη, M. REVault D'ALLONES, Le dépréisement de la politique, Alto-Aubier, 1999, σ. 20 επ. 42 επ. Και πιο πάνω σ.

20 Για την κεντρική θέση του δήμου και για την παντοκρατορία του στη αθηναϊκή δημοκρατία το κλασσικό έργο του G. GLOTZ, Η ελληνική «πόλις», (μετάφραση Αγνή Σακελλαρίου), Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα, 1994, ίδιως, σ. 166-193. Ακόμη τη διαυγή για τις σχέσεις αρχαίας και σύγχρονης δημοκρατίας διάλεξη του K. ΚΑΛΣΤΟΡΙΔΗ, Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της σήμερα, Υψίλον/ Βιβλία, Αθήνα, 1999, σ. 29 επ., και Γ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Η άμεση δημοκρατία και η κριτική του Αριστοτέλη, Παπζήση, 2007, σελ. 47 επ. Για τη σχέση δήμου και λαού, αναλυτικά, ANT. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Η αθηναϊκή δημοκρατία ως παράδειγμα αυτό-προσδιορισμού του πλήθους μέσω της αυτοκυβέρνησης του δήμου, σε, Τιμητικό τόμο Ιωάννη Μανωλεδάκη, III', εκδ. Σάκκουλας, 2007, σ. 43-64 (47).

21 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Αθηναίων Πολιτεία, XLI: «...αφ' ἡς διαγεγένηται μέχρι της νυν, αεὶ προσεπιλαμβάνουσα τω πλήθει την εξουσίαν. Απάντων γαρ αυτός αντόν πεποίηκεν ο δήμος κύριον και πάντα διοικείται ψηφίσμασιν και δικαστηρίοις εν οἷς ο δήμος εστίν κρατών, και γαρ α της βουλής κρίσεις εἰς το δήμον ελελύθασν».

Στην δημοκρατία της Αθήνας η εξουσία ή «κυριαρχία», με την σημερινή έννοια του όρου, ανήκει μεν στο ‘πλήθος’, η διοίκηση όμως των κοινών ασκείται οργανωμένα από τον Δήμο, (ή τους πολυπληθείς τοπικούς δήμους). Ως οργανωμένη και άμεση έκφραση του πλήθους εγκαθιστά, μάλιστα, τον εαυτόν του παντοκράτορα, αντό-αναγορεύεται ο *ιδιος* σε κύριο των πάντων και διοικεί με νόμους, ψηφίσματα και δικαστικές αποφάσεις την Πόλη.

Η αυτοδυναμία του Δήμου συνυφαίνεται τόσο με την εξουσία αυτοθέσμισης όσο και με την εξουσία αυτοκυβέρνησης. Όλα αυτά μαζί ανάγονται σήμερα στην έννοια της *αυτονομίας* ή του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού, που αποτελεί την θεμελιώδη αξιακή αναφορά και της σύγχρονης δημοκρατίας.

Επομένως, με τον όρο δημοκρατία δεν δηλώνεται απλώς η κυριαρχία του Δήμου ή του Λαού, αλλά η «*αυτοδύναμη κυριαρχία*» του, ή η «*αυτονομία*» του, αφού τόσο ο Δήμος, όπως και ο Λαός, θεωρείται ότι αντλούν την κυριαρχία τους από τον εαυτό τους και όχι από κάποια άλλη ετερογενή δύναμη, είτε κοσμική είτε θεία. Κυριαρχία σημαίνει, άλλωστε, εξουσία συντακτική, δηλαδή εξουσία πρωτογενούς ‘αυτοθέσμισης’, όπως θα έλεγε ο Καστοριάδης²², και παράλληλα και αναγκαστικά εξουσία αντό-νομοθέτησης, να είναι, δηλαδή, ο Δήμος νομοθέτης του εαυτού του.

Η εξουσία να είναι κανείς νομοθέτης του εαυτού του συνιστά εκδήλωση πρωταρχική της «κυριαρχίας» του και επιβεβαιώνει τη «δημόσια ή πολιτική αυτονομία» του, δηλαδή την ικανότητά του να αυτό-προσδιορίζεται συλλογικά και να αυτό-κυβερνιέται²³.

22 Για τη σημασία της συλλογικής αυτονομίας ή αυτό-θέσμισης στην δημοκρατική πολιτική σκέψη, και ειδικά στην σκέψη του Κ. Καστοριάδη, βλέπε τις σχετικές μελέτες, που δημοσιεύτηκαν στη μνήμη του, στο συλλογικό τόμο «Ψυχή-Λόγος- Πόλις», Υψηλον/Βιβλια, 2007, των Ν. Ηλιόπουλου, Νέοι δρόμοι για τη δημοκρατική πολιτική σκέψη, σ. 159-174, και κυρίως τη μελέτη του Κ. ΚΑΒΟΥΛΑΚΟΥ, Ελευθερία και δημοκρατική πολιτική στη σκέψη του Κορηγήλιου Καστοριάδη, σ. 215-228 (218-220, 225-227).

23 Η σύλληψη αυτή αποδίδεται στον Ρουσώ, ο οποίος πρώτος επισήμανε ότι ο λαός είναι κυρίαρχος όταν είναι αυτόνομος και είναι αυτόνομος όταν θέτει ο ίδιος τους νόμους στους οποίους υπόκειται, είναι ταυτόχρονα δημιουργός του νόμου και αντικείμενο της ρύθμισής του, J. J. ROUSSEAU, *Du contrat social, Libre*, I, chap. VI, « Trouver une forme d'association qui défend et protège de toute la force commune la personne et les biens de chaque associé, et par laquelle ... chacun s'unissant a tous n'obéisse pourtant qu'à lui-même et reste aussi libre qu'auparavant ». Βλέπε σχετικά P. ROSANVALLON, *L'Histoire du mot démocratie à l'époque moderne*, σε 'Situations de la Démocratie', Paris, Le Seuil, 1993, σ. 11-29: για τον Ρουσώ «οι υπήκοοι και οι κυρίαρχοι είναι οι ίδιοι άνθρωποι ιδωμένοι μέσα από διαφορετικές σχέσεις». Η δημοκρατία για τον Ρουσώ -αλλά και για τον Montesquieu- θεμλιώνεται πάνω σε δύο αρχές στην αυτοκυβέρνηση και στην άμεση νομοθεσία του λαού (σ. 12). Η θέση αυτή του Ρουσώ συμπίπτει με την κατηγορική προσταγή του ορθού λόγου στο έργο του Καντ, σύμφωνα με την οποία ο πολίτης οφείλει να μην ωπακούει σε κανένα άλλο νόμο παρά μόνον σε εκείνο που έδωσε την συγκατάθεσή του», βλέπε γενικότερα για την πολιτική αυτονομία και τη σημασία του στη σύγχρονη δημοκρατία, ERNST-WOLFGANG BOECKENFOERDE, *Principes de la démocratie, forme politique et forme de gouvernement*, σε *Le droit, l'Etat et la Constitution démocratique*, Bruylants, LGDJ, 2000, σ. 285, και ελληνική απόδοση, «Συμβολές στη θεωρία για το κράτος και την πολιτική αυτονομία», τη μελέτη «Το μέλλον της πολιτικής αυτονομίας. Δημοκρατία

Αν μεταφέραμε το πρόταγμα της αυτό-κυριαρχίας ή πολιτικής αυτονομίας, στα σύγχρονα συστήματα διακυβέρνησης, τότε ο ιδεατός ορισμός²⁴ της σύγχρονης αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ο οποίος συμπυκνώνεται, από την εποχή του Κέλσεν, στην «ταύτιση κυβερνώντων και κυβερνωμένων»²⁵, θα μπορούσε και αυτός να βρεί τον εαυτό του στην ιδέα της αυτοκυριαρχίας ή αυτονομίας του λαού. Ο λαός αντλεί την κυριαρχία του από τον εαυτό του και όχι από κάποια εξωγενή ή έξω από την κοινωνία δύναμη, π.χ. από το Θεό ή από άλλες μεταφυσικές δυνάμεις.

Ο Δήμος ως σύνολο και σώμα ενιαίο: «και γίνεσθαι συνελθόντων ώσπερ έναν άνθρωπον το πλήθος...»,

ΕΝ ΤΩ ΠΟΛΛΩ ΕΝΙ ΤΑ ΠΑΝΤΑ. Κρατώντας τη θέση του Αριστοτέλη, σχετικά με την αυτό-αναγόρευση του Δήμου σε κυρίαρχο, θα πρέπει, ωστόσο, αμέσως να την συμπληρώσουμε με την ιστορική επισήμανση ότι η λέξη «Δήμος» δεν δηλώνει, στην αρχαία Ελλάδα, όπως σήμερα, απλώς μια τοπική-γεωγραφική συνένωση συντοπιτών, αλλά μια συνένωση συμπολιτών που μπορεί να συναθροίζεται και να συναποφασίζει οργανωμένα και εύτακτα στην εκκλησία του Δήμου της Αθήνας καθώς και στις εκκλησίες

και ιρατικό φαινόμενο υπό την επίδραση της παγκοσμιοποίησης, της ευρωπαϊκής ενοποίησης και του ατομισμού, Παπαζήση, Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, 2001, σ. 87. Περισσότερα για το θέμα αυτό από την πιο πρόσφατη ιταλική βιβλιογραφία, G. DUSO, Genesi e aporie dei concetti della democrazia moderna, στο 'Oltre la Democrazia', (A cura di G. Duso), Roma, Carocci, 2004, σ. 117-118 και N. BOBBIO, Το μέλλον της δημοκρατίας, Παρατηρητής, 1993 σ. 33 και αγγλική απόδοση 'The Future of Democracy, Polity Press, 1987, σ. 30. Από ελληνόφωνη βιβλιογραφία κυρίως τη σύντομη διάλεξη K. ΚΑΣΤΟΡΙΔΗ, Η αρχαία ελληνική δημοκρατία και η σημασία της σήμερα, Υψηλον/ Βιβλία, Αθήνα, 1999.

24 Ο ορισμός που δίνουμε της Δημοκρατίας είναι κανονιστικός (*définition prescriptive*) και όχι περιγραφικός, (*descriptive*). Ορίζει πώς θα έπρεπε να είναι η δημοκρατία με βάση μια ιδεατή μορφή της και όχι πώς είναι στην πραγματικότητα. Ποιο είναι το ιδεώδες που την συνέχει και την καθιδηγεί. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο ιδεατός ορισμός αγνοεί την πραγματικότητα, διότι από την πραγματικότητα ξεκινά, την οποία και λαμβάνει σοβαρά υπόψη του. Όμως, δεν αρκείται στο να την περιγράφει, αλλά επιδιώκει και να τη ωθήσει και την κατευθύνει. Να προσανατολίσει την δημοκρατική πράξη και οργάνωση προς ένα ιδεώδες. Οι δύο οπτικές δεν είναι ασυμβίβαστες μεταξύ τους, η μία στηρίζει και προσδιορίζει την άλλη ή εξαρτάται από αυτήν. Χωρίς την αναφορά στην πραγματικότητα το κανονιστικό «δέον» είναι απραγματοποίητο. Αυτό που «είναι» δεν μπορεί να ξεχωρίσει από αυτό που «πρέπει να είναι». Χωρίς την ιδεατή της μορφή η δημοκρατία δεν είναι αυτό που δηλώνει ή υποδηλώνει η λέξη, δηλαδή «κράτος» του «δήμου», δεν είναι καν δημοκρατία. (Βλ. γι' αυτά G. SARTORI, δ.π., σ. 12, και 52 επ.). Όσο αναγκαίος είναι μεθοδολογικά ο διαχωρισμός μεταξύ περιγραφικού και κανονιστικού ορισμού, ώστε να αποφεύγεται η σύγχυση των δύο, άλλο τόσο χρειάζεται να γνωρίζουμε ότι ο ένας δεν μπορεί χωρίς τον άλλο.

25 «Ιδεατά, η δημοκρατία είναι μία μορφή κράτους ή κοινωνίας στην οποία η γενική θέληση σχηματίζεται, ή - χωρίς απεικόνιση- η έννομη τάξη δημιουργείται από αυτούς τους οποίους καλείται να ρυθμίσει. Δημοκρατία σημαίνει ταυτότητα υποκειμένου και αντικειμένου της εξουσίας, κυβερνητών και κυβερνωμένων, κυβέρνηση του λαού δια του λαού». HANS KELSEN, La démocratie, sa nature- sa valeur, (αρχική έκδοση, 1932), (γαλλική μετάφραση, 1988), Economica, σ. 25, και 20).

των μικρών δήμων και να ασκεί διοίκηση και διαχείριση των κοινών ως σώμα και ενιαίο σύνολο μέσω αιρετών Αρχών²⁶. Η πολιτική υπόσταση του Δήμου εκδηλώνεται, όπως είδαμε, όταν το πλήθος εκκλησιάζεται και αποφασίζει ως σώμα. Τότε και μόνον τότε, δηλαδή στην εκκλησία του δήμου και στις άλλες συλλογικές αρχές, το πλήθος εμφανίζεται σαν να είναι «ένα» υποκείμενο²⁷: «οι γαρ πολλοὶ κόριοι εἰσὶν οὐχ ως ἑκαστος ἀλλὰ πάντες»²⁸.

Ως πολιτική ενότητα συσκέπτεται και αποφασίζει ο Δήμος στην εκκλησία του Δήμου, στην Ηλιαία ή στη Βουλή και βέβαια και στους μικρούς δήμους, στις μικρές τοπικές κοινότητες που φθάνουν τις 139, τον αριθμό²⁹. Αποφασίζει περί παντός που αφορά τα κοινά, ως ενιαίο σώμα, που ενοποιεί σε ένα σύνολο τους πολίτες του κάθε δήμου: « ου γαρ ο δικαστής ούδ' ο βουλευτής ουδ' ο εκκλησιαστής ἀρχων εστίν αλλὰ το δικαστήριον, και η βουλή και ο δήμος»³⁰.

Ο Ηρόδοτος στις ιστορικές αφηγήσεις του αποκαλεί τη δημοκρατία ισονομία και τονίζει ρητά το πρωταρχικό χαρακτηριστικό της, που είναι μεν η κυριαρχία του πλήθους, αλλά του πλήθους ως ενότητας, ως ενιαίο σώμα. Αυτό όμως που καθιστά δυνατή τη πρόσληψη του πλήθους, ως ενότητας είναι η αντιμετώπιση του ίδιου ως «πλήθος ατόμων πολιτικά ισων». Ο λόγος του Οτάνη είναι επ' αυτού πολλαπλά επίκαιρος και σημαντικός. Πρώτον, διότι θεμελιώνει τη δημοκρατία στην ισονομία, δεύτερον, διότι στέκεται και μιλά στο 'μέσον' των Περσών (ες μέσον Πέρσησι καταθείναι τα πρήγματα...), φέρνει και συζητά, δηλαδή, τα δημόσια πράγματα στο «κέντρον» ή στην αγορά της Πόλεως και απαιτεί οι αποφάσεις να αναφέρονται «ες το κοινόν», και τρίτον, και κυρίως διότι θεωρεί ότι στην πολλαπλότητα ή στο πλήθος βρίσκονται τα πάντα, από εκεί εκπορεύονται όλα.

26 Για όλα αυτά και ειδικά για τη σημασία των μικρών δήμων της Αττικής, βλέπε πιο κάτω,

27 Πολιτικά, 1292a, 11: «μόναρχος γαρ ο δήμος γίνεται, σύνθετος εἰς εκ πολλών• οι γαρ πολλοὶ κύριοι εἰσι ουχ ως ἑκαστος ἀλλὰ πάντες».

28 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά, 1282a 38 «Ωστε δικαίως κύριον μειζόνων το πλήθος, εκ γαρ πολλών ο δήμος και η βουλή και το δικαστήριον, και το τίμημα δε πλείον το πάντων ή το των καθ'ένα και κατ'ολίγους μεγάλας αρχάς αρχόντων».

Και αλλού, Πολιτικά, 1283 b 30-35: «Ἄλλωστε σε όσους διεκδικούν την εξουσία με κριτήριο την αρετή, το ίδιο και σε όσους τη διεκδικούν με κριτήριο τον πλούτο, μπορούν τα ευρύτερα λαϊκά στρώματα να αντιτάξουν το εξής δίκαιο επιχείρημα: «ουδέν γαρ κωλύει ποτέ το πλήθος είναι βέλτιον των ολίγων και πλουσιώτερον, ουχ ως ἑκαστον ἄλλ' ως αθρόουχος».

29 Την τεράστια σημασία των μικρών δήμων για την αθηναϊκή δημοκρατία τονίζει ο Μ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ, ὁ.π., και ο Δ. ΚΥΡΤΑΤΑΣ, Μαθήματα από την Αθηναϊκή Δημοκρατία, εκδόσεις του εικοστού πρώτου, 2014, σ. 89 και 95: «Για ορισμένους μελετητές ο όρος δημοκρατία δεν δηλώνει την εξουσία του Δήμου των Αθηναίων αλλά την αιφνή εξουσία των πολυάριθμων μικρών αθηναϊκών δήμων».

30 Πολιτικά III, 1282 a 34, 40

Το κέντρο αναφοράς, η πηγή προέλευσης, η ύπατη βαθμίδα αναγωγής και ενοποίησης όλων των αποφάσεων και ενεργειών μιας πολιτικής κοινωνίας είναι η ενοποιημένη πολλαπλότητα: «*εν τω πολλῷ ενὶ τα πάντα*»³¹.

ΔΗΜΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΑΔΑ ΚΟΙΝΟΤΗΤΑ ΣΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ— Ο Δήμος πολιτογραφήθηκε ως θεσμός κατ'εξοχήν της Δημοκρατίας με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη³². Δήλωνε, όταν καθιερώθηκε, μια τοπική κοινότητα, μια τοπική συνένωση «προσώπων» με κριτήριο όχι την καταγωγή τους, την συγγένειά τους ή την κοινωνική τους προέλευση, όπως μέχρι τότε, αλλά την κοινή εντοπότητα, τη διαμονή τους στον ίδιο τόπο³³. Ο Δήμος αντικατέστησε στην αθηναϊκή δημοκρατία, τις παραδοσιακές θρησκευτικές ή οικογενειακές κοινότητες των 'φατριών' και των 'φυλών', που βασίζονται στην κοινή λατρεία ή καταγωγή και συγκροτούσαν την καλούμενη «πολιάδα κοινότητα»³⁴. Η πολιάδα κοινότητα αποτελεί μια κοινότητα πολιτισμική, που συσσωμάτωνε και ενσωμάτωνε οικογένειες, φατρίες και φυλές, που είχαν κοινά έθιμα παραδόσεις μύθους και αξίες. Διακρινόταν ως έννοια από τις συγγενείς έννοιες πόλις, έθνος, οικισμός κ.ά.. Η πολιάδα κοινότητα δεν αντιπαρατίθεται, πάντως, προς την πόλη, δεν αντιδιαστέλλεται απ'αυτήν, όπως στο σύγχρονο κράτος η κοινωνία, αλλά συμπλέκεται μαζί της αρμονικά³⁵.

Γι' αυτό και η δημιουργία του Δήμου δεν κατήργησε τις φρατρίες ούτε τις φυλές, απλώς τις αναδιέταξε και τοποθέτησε πάνω από αυτές μια άλλη συνένωση καθαρά πολιτική, απαλλαγμένη από κριτήρια πολιτισμικά, λατρευτικά ή φυλετικά. Κριτήριο της συνένωσης δεν είναι πλέον η αιματογένεια αλλά η εντοπότητα. Και αυτό αποτυπώνεται στο όνομα των δημοτών, που δεν αποκαλούνται με βάση την καταγωγή τους ή το γένος τους, αλλά με βάση το προσωπικό όνομα, το πατρώνυμο και τον δήμο στο οποίο

31 ΗΡΟΔΟΤΟΥ, Ιστορίαι, ΙΙΙ, Θάλεια, 80-82, δια στόματος Οτάνη:*«πλήθος δε ἀρχον πρώτα μεν ούνομα πάντων καλλιστον ἔχει, ισονομίην. Λεύτερα δε τούτων των ο μούναρχος ποιέι ονδέν· πάλω μεν αρχάς ἀρχει, υπεύθυνον δε αρχήν ἔχει, βουλεύματα δε πάντα ες το κοινόν αναφέρει· τίθεμαι ὡν γνώμην μετέντας ημέας μονναρχήν το πλήθος αέξειν· εν γαρ τω πολλῷ ἐνι τα πάντα.»*

32 Για όλα αυτά, αντί άλλων, ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, δ.π., σ. 15 επ.

33 Ibidem.

34 Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, σ. 57-67.

35 Είναι, κατά γνώμη μου, εξαιρετικά σημαντικές οι αναλύσεις για την πολιάδα κοινότητα του Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ, δ.π., σ. 15-19 και 57-67, και ιδίως οι σκέψεις του που αφορούν τον σχετικό αυτόνομο χαρακτήρα της πολιάδας κοινότητας σε σχέση με την Πόλη και την οργάνωση μέσω αυτής της πολιτική κοινωνίας, η οποία πάντως δεν θίγει ούτε υποκαθιστά τις δομές και λειτουργίες της «πολιάδας κοινότητας», δηλαδή τις σχέσεις και πρακτικές που βασίζονται σε κοινά ήθη και έθιμα και συνυφαίνονται στους κόλπους της οικογένειας, του οίκου, της φατρίας και της φυλής. Οι σχέσεις πολιτικής κοινωνίας και πολιάδας κοινότητας δεν είναι αντιθετικές, η πρώτη στηρίζεται στη δεύτερη, την προϋποθέτει και διατηρεί σχέσεις αρμονικές μαζί της: «*η πολιάδα κοινότητα δεν ἐπαυε να είναι για το κράτος-πόλη ο ἐσχατος λόγος υπάρξεώς του...η πολιάδα κοινότητα είχε ἐνα χώρο αποκλειστικά δικό της, χώρο ἀ-πολιτικό.*» (σ. 19).

ανήκουν³⁶. Η υπέρβαση έτσι μέσω του Δήμου της «πολιάδας κοινότητας», στην οποία κυριαρχούσαν οι αιματογενείς και λατρευτικοί προσδιορισμοί, προσδίδει στο Δήμο το κύριο διακριτικό του γνώρισμα, αυτό που κυρίως τον χαρακτηρίζει: **τον «πολιτικό» του χαρακτήρα.**

Οι βασικές διαφορές της αρχαίας από τη σύγχρονη δημοκρατία. Η αρχαία δημοκρατία, μορφή ημι-αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας

Η ΔΙΑΚΡΙΣΗ ΑΜΕΣΗΣ ΚΑΙ ΕΜΜΕΣΗΣ Η ΑΝΤΙΠΡΟΣΩΠΕΥΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ, ΜΕ ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑΪΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ_ Επικρατεί η αντίληψη ότι η αρχαία δημοκρατία αποτελεί μια ιστορική μορφή άμεσης δημοκρατίας, αφού το πλήθος ασκεί εξουσία δια του Δήμου, άμεσα, χωρίς τη μεσολάβηση αντιπροσώπων ή Αρχών. Η αντίληψη αυτή δεν επιβεβαιώνεται ούτε από την ιστορική έρευνα ούτε από την πολιτική γραμματεία της εποχής. Μπορεί στην εκκλησία του Δήμου να είχαν δικαίωμα να μετάσχουν, δυνητικά, όλοι οι αθηναίοι πολίτες (άνδρες), η διοίκηση και διαχείριση ωστόσο των δημόσιων υποθέσεων, η διακυβέρνηση της Πόλεως είχε ανατεθεί σε πολυάριθμες αρχές, μονοπρόσωπες ή πολυπρόσωπες, που είτε επιλέγονταν είτε κληρώνονταν εκτός από τα αξιώματα που απαιτούσαν ειδικές γνώσεις ή ικανότητες.

Και πάντως, η διαφορά της σύγχρονης από την αρχαία δημοκρατία δεν έγκειται, όπως πιστεύεται, στο ότι η πρώτη κυβερνιέται δια αντιπροσώπων, ενώ η δεύτερη είναι άμεση, επειδή κυβερνά απ'ευθείας ο Δήμος χωρίς τη μεσολάβηση αρχών. Διότι στην αρχαία δημοκρατία υπήρχαν και λειτουργούσαν πολλές δημόσιες αρχές, αιρετές που ασκούσαν κυβερνητικά ή διοικητικά καθήκοντα. Τέτοιες ήταν, μεταξύ πολλών, η

36 Μ. ΣΑΚΕΛΑΡΙΟΥ, ὁ.π., σ. 104. Για το ίδιο ζήτημα αναλυτικότερα CLAUDE MOSSE, Ο πολίτης στην αρχαία Ελλάδα, Σαββάλας, 1996, σ. 45. Συμπίπτουν ως προς το θέμα αυτό και οι αναλύσεις και διαπιστώσεις της μαρξιστριας Θεωρητικού ΈΛΕΝ ΜΕΙΚΣΙΝΣ ΓΟΥΝΤ, Η δημοκρατία ενάντια στον καπιταλισμό, Για μια ανανέωση του ιστορικού υλισμού, εκδ. Στάχυ, 1998, σ. 204-209, η οποία επισημαίνει και αυτή εύστοχα ότι ο δήμος, ως συστατική μονάδα της πόλεως, ήταν το θεμέλιο της δημοκρατίας. Η ιδιότητα του δημότη αθηναίουδιότι η οικονομική συνέπεια αυτού του πολιτικού status ήταν ένας «εξαιρετικός βαθμός ελευθερίας για τον χωρικό από εξω-οικονομικές αξιώσεις με τη μορφή της γαιοπροσόδου και του φόρου». Η αρχαία δημοκρατία, όπως και η σύγχρονη έχουν κοινό χαρακτηριστικό την αποσύνδεση της ιδιότητας του πολίτη από το κοινωνικό-οικονομικό status του. Στην Αθήνα, σε αντίθεση με τη σύγχρονη δημοκρατία της αγοράς, η «ιδιότητα του πολίτη σήμαινε ότι οι μικροί παραγωγοί και ιδιαίτερα οι χωρικοί και οι τεχνίτες, που ήταν οι περισσότεροι, ήταν απαλλαγμένοι από την οικονομική εκμετάλλευση. Δεν υπάγονταν στους καθαρά οικονομικούς εξαναγκασμούς της έλλειψης ιδιοκτησίας» (σ. 208). Ο Δήμος στην αρχαία Ελλάδα δεν είχε συγκεκριμένο κοινωνικό ή ταξικό περιεχόμενο –αν κάνει νανείς βέβαια αφαιρεση από τον δουλοκτητικό-ταξικό χαρακτήρα της, επειδή οι δούλοι δεν ήταν πολίτες- και σε αυτό ακριβώς διαφέρει η αρχαία δημοκρατία από τη σύγχρονη.

Βουλή των πεντακοσίων, ο Άρειος Πάγος, η Ηλιαία ή άλλα δικαστήρια, οι Πρυτάνεις, οι Επιστάτες των Πρυτάνεων, οι Έφοροι κ.ά.

Άλλωστε στην εκκλησία του Δήμου, που ήταν το κατ'εξοχήν νομοθετικό σώμα, και πάντως το σώμα που μπορούσε να αποφασίσει για τα πάντα χωρίς περιορισμό θεματικό, συμμετείχαν κατ' ανώτατο όριο 6.000 χιλιάδες πολίτες από τους 35000 έως 50.000 αθηναίους και το σώμα αυτό συνερχόταν ορισμένες φορές μόνον το χρόνο, όταν το συγκαλούσαν οι Πρυτάνεις και συζητούσε με συγκεκριμένη ημερήσια διάταξη, πάνω σε θέματα που ετοίμαζε η Βουλή των πεντακοσίων με τη μορφή «προβούλευμάτων» ή με τη μορφή σχεδίων προ-αποφάσεων³⁷. Οι αγορητές ήταν και αυτοί περιορισμένοι και καλά προετοιμασμένοι εκ των προτέρων. Επρόκειτο συνήθως για επαγγελματίες ρήτορες που είχαν προετοιμαστεί για την αγόρευσή τους. Θεωρητικά στη συζήτηση θα μπορούσαν να συμμετάσχουν όλοι οι πολίτες αλλά στην πράξη λάμβανε μέρος ένας περιορισμένος μόνον αριθμός πολιτών και η συζήτηση διεξαγόταν μεταξύ προκαθορισμένων αγορητών. Συχνά μάλιστα η όλη διαδικασία κατάληγε σε απλή λογομαχία και η συζήτηση σε ρητορική αντιπαράθεση.

Καθοριστικό ρόλο για την λειτουργία της εκκλησίας έπαιζε, πάντως, η Βουλή των πεντακοσίων που συνερχόταν σχεδόν καθημερινά και συζητούσε και ετοίμαζε τα θέματα και τις αποφάσεις της εκκλησίας. Η Βουλή θα μπορούσε να παρομοιαστεί με το σημερινό υπουργικό συμβούλιο. Ήταν το πλέον σημαντικό και αποφασιστικό όργανο της αθηναϊκής δημοκρατίας. Ετοίμαζε αποφάσεις και διαμόρφωνε εισηγήσεις, τέτοιες ώστε να μπορούν να γίνουν αποδεκτές και σεβαστές από την εκκλησία. Η μεγάλη αξία της πάντως βρισκόταν στην αντιπροσωπευτικότητά της, αφού όλοι από όλες τις φυλές και τους δήμους ήταν υποχρεωμένοι να υπηρετήσουν με τη σειρά τους τονλάχιστον μια φορά στη ζωή τους το αξίωμα του βουλευτή³⁸. Ένα άλλο σημαντικό στοιχείο που την διαφοροποιούσε ήταν βέβαια ότι η ανάδειξη στα πολιτικά αξιώματα γινόταν με κλήρωση και όχι με εκλογή, όπως στη σύγχρονη.

Αυτά και άλλα πολλά, σχετικά, στοιχεία στηρίζουν βάσιμα την υπόθεση ότι το δημοκρατικό πολίτευμα της Αθήνας βρισκόταν πιο κοντά, τόσο εξ αιτίας των πολλαπλών αιρετών δημόσιων αρχών, που διέθετε, οι οποίες ασχολούνταν με τα της διοίκησης της πόλης και τα κοινά, όσο και εξ αιτίας του τρόπου που λειτουργούσε η

37 Ο ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ επισημαίνει χαρακτηριστικά ότι «θα ήταν λάθος να εντοπίσουμε την πεμπτουσία της αθηναϊκής δημοκρατίας στην εκκλησία του Δήμου. Γιατί θα ήταν απλοϊκό να φαντασθούμε πως μπορούσε να λειτουργήσει ένα κράτος σαν το αθηναϊκό με μόνο αποφασιστικό όργανο την εκκλησία του Δήμου, που συνερχόταν τέσσερις φορές στις τριανταπέντε μέρες της κάθε πρυτανείας».

38 Δημήτρης Κυρτάτας, σ. 90.

εκκλησία του Δήμου, στη σημερινή αντιπροσωπευτική δημοκρατία παρά σε οποιοδήποτε ιδεατό πρότυπο άμεσης δημοκρατίας³⁹.

Η διάκριση πάντως μεταξύ έμμεσης ή αντιπροσωπευτικής και άμεσης δημοκρατίας, που χρησιμοποιείται για να διακρίνουμε την αρχαία από την σύγχρονη, είναι παραπλανητική και δεν είναι επιστημονικά δόκιμη. Ο όρος εξάλλου «άμεση δημοκρατία» εφευρέθηκε για να γίνει αντιδιαστολή προς την αποκαλούμενη σύγχρονη «αντιπροσωπευτική» δημοκρατία, που είναι και αυτός λανθασμένος, διότι η δημοκρατία ως πολίτευμα δεν ορίζεται από τον τρόπο διακυβέρνησης, δηλαδή από τον τρόπο συγκρότησης και άσκησης της κυβέρνησης, αλλά από το ποιος αναγνωρίζεται φορέας της κυριαρχίας, στο όνομα, δηλαδή, τίνος κυβερνιέται μια χώρα. Όταν η διακυβέρνηση της χώρας γίνεται μέσω ενός αντιπροσωπευτικού σώματος, όπως είναι το Κοινοβούλιο, σημαίνει ότι η χώρα έχει ως σύστημα διακυβέρνησης το αντιπροσωπευτικό και όχι π.χ. το δεσποτικό ή το αριστοκρατικό ή το θεοκρατικό ή ένα προσωποπαγές τυραννικό. Και δεν είναι πάντως το σύστημα διακυβέρνησης που κάνει ένα πολίτευμα δημοκρατικό, αλλά η πηγή νομιμοποίησης της εξουσίας του. Άλλο σύστημα διακυβέρνησης και άλλο πράγμα είναι το πολίτευμα⁴⁰. Η ταύτιση της δημοκρατίας με το αντιπροσωπευτικό σύστημα διακυβέρνησης αδικεί και παραμορφώνει το δημοκρατικό πολίτευμα, του οποίου προσδιοριστικό στοιχείο είναι ότι η πηγή όλων των εξουσιών είναι λαός και όχι ο μονάρχης ή μια ολιγαρχία αρχόντων.

Είναι αλήθεια ότι αυτό που χαρακτηρίζει, πράγματι, την αθηναϊκή δημοκρατία είναι η υποχρεωτική, εκ περιτροπής ανάληψη τέτοιων, πολιτικών, καθηκόντων από όλους των πολίτες μέσω της κλήρωσης⁴¹: «Ολοι οι άρχοντες επιλέγονται από όλους των πολίτες. Όλοι οι πολίτες εξουσιάζουν τον καθένα και ο καθένας χωριστά με τη σειρά τους όλους. Με κλήρο απονέμονται τα πολιτικά αξιώματα ή όλα ή όσα απαιτούν εμπειρία και ικανότητα», συνοψίζει ο Αριστοτέλης⁴². Η κλήρωση έπαιζε πράγματι καθοριστικό ρόλο στην

39 Για όλα αυτά, εκτενώς, τις επισημάνσεις του ΔΗΜΗΤΡΗ ΚΥΡΤΑΤΑ, Μαθήματα από την Αθηναϊκή Δημοκρατία, Εκδόσεις του εικοστού πρώτου, 2014, σ. 88: «Με τον τρόπο της η αθηναϊκή δημοκρατία ήταν μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία», και εν πάσῃ περιπτώσει «το σημαντικότερο δίδαγμα της αθηναϊκής δημοκρατίας βρίσκεται στον συνδυασμό μιας άμεσης με μια αντιπροσωπευτική δημοκρατία», σ. 95

40 Βλέπε για τη διάλκηση πολίτευμάτος και συστήματος διακυβέρνησης

41 Για τη διαφορά αυτή μεταξύ αρχαίας και σύγχρονης δημοκρατίας, που είναι θεμελιώδης, βλέπε την εξαιρετική μονογραφία του BERNARD MANIN, Principes du gouvernement représentatif, Champ, Flammarion, σ. 17-61, ο οποίος επικεντρώνει την ουσιώδη διαφορά αρχαίας και σύγχρονης δημοκρατίας στην ιλήρωση των πολιτικών αρχόντων. Την θέση αυτή αποκρούσει πειστικά ο Κυρτάτας όπως επισημαίνουμε και πιο κάτω.

42 Πολιτικά 1317 b 17-21 «..τα τοιαύτα δημοτικά · το αιρείσθαι τας αρχάς πάντας εκ πάντων, το άρχειν πάντας μεν εκάστου ἐκαστον δ' εν μέρει πάντων, το κληρωτάς είναι τας αρχάς ή πάσας ή όσαι μη εμπειρίας δέονται και

εκλογή ορισμένων πολιτικού χαρακτήρα αξιωμάτων και κυρίως στην επιλογή των βουλευτών, στην Βουλή των πεντακοσίων, που ήταν ένα όργανο σημαντικό στην άσκηση της νομοθετικής και κυβερνητικής εξουσίας από την εκκλησία του Δήμου. Θα ήταν όμως υπερβολικό να λεχθεί ότι η επιλογή γενικά των αρχόντων στην αθηναϊκή δημοκρατία βασιζόταν αποκλειστικά στην κλήρωση και ότι δεν υπήρχαν αρχές που ενεργούσαν κατ'εξουσιοδότηση της εκκλησίας και στο όνομά της⁴³. Από την άλλη δεν πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι στοιχείο καθοριστικό του αντιπροσωπευτικού συστήματος διακυβέρνησης είναι η επιλογή των αντιπροσώπων μέσω εκλογών.

ΑΥΤΟΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΛΗΘΟΥΣ ΔΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ -Το κλειδί, πάντως, κατανόησης της αρχαίας δημοκρατίας σε αντιδιαστολή προς την σύγχρονη αντιπροσωπευτική βρίσκεται, όπως έχουμε τονίσει στην οικεία παράγραφο, στη σχέση δήμου και πλήθους. Η διάκριση των δύο αυτών σχημάτων είναι λεπτή και δυσδιάκριτη, όσο και κρίσιμη. Στην αθηναϊκή δημοκρατία, η κυριαρχία ανήκε μεν στο Πλήθος, το οποίο αυτό-προσδιορίζόταν μέσα από τις διαδικασίες δυνητικής συμμετοχής των πολιτών στην εκκλησία του Δήμου και στα άλλα κυβερνητικά ή δικαστικά όργανα της Πόλης. Το πλήθος ασκούσε ή εκδήλωνε την κυριαρχία του δια της εκκλησίας του Δήμου, χάρις στη διαμόρφωση, όπως τονίσαμε, ενός δημόσιου, κοινού χώρου, κοινής διαβούλευσης και απόφασης, της *Αγοράς του Δήμου*. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι στην αρχαία δημοκρατία το πλήθος αυτοπροσδιορίζόταν επειδή αυτό-κυβερνιόταν από τον Δήμο⁴⁴, που αποτελούσε το ενεργό και αδιαίρετο μέρος του Πλήθους, χωρὶς να είναι ή να δρά ως αντιπρόσωπός του. Ο Δήμος ήταν το ίδιο το Πλήθος, τη στιγμή που ασκούσε την κυριαρχία του, αυτοπροσδιοριζόμενο, γι'αυτό και αποκαλείτο 'δήμος πληθών'.

Με αυτήν την έννοια, η αθηναϊκή δημοκρατία αποτελεί μεν ιστορικό παράδειγμα αυτοθέσμισης του Πλήθους, που κυβερνά δια του Δήμου και αυτή είναι η μεγάλη

τέχνης, το μη από τιμήματος μηθενός είναι τας αρχάς ή ότι μικροτάτου, το μη δίς των αυτόν άρχειν μηδεμίαν ή ολιγάκις ή ολίγας..» (*Πολιτικά, 1317b, 17-21*).

43 Ο ΚΥΡΓΑΤΑΣ (ο.π., σ. 91) αποκρούει την άποψη ότι η πεμπτουσία της αθηναϊκής δημοκρατίας βρίσκεται στην κλήρωση των αρχόντων και αυτό όχι μόνον διότι πολλοί και σημαντικοί άρχοντες με αποφασιστικές εξουσίες εκλέγονταν και δεν κληρώνονταν, αλλά και διότι η κλήρωση ως διαδικασία δεν ήταν επινόηση δημοκρατική αλλά αριστοκρατική και μάλιστα η κλήρωση θεωρείτο ότι είχε θεϊκή επίνευση. Για τον Κυρτάτα το βασικό δημοκρατικό ιδεώδες της αθηναϊκής δημοκρατίας ήταν η αρχή της πλειοψηφίας.

44 Εδικά για αυτό Κ. ΚΑΣΤΟΡΙΑΔΗ, Η αρχαία και ελληνική δημοκρατία ό.π. σ. 29 επ. και τη μελέτη μου, ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, Η αθηναϊκή δημοκρατία ως παράδειγμα αυτοπροσδιορισμού του πλήθους μέσω της αυτοκυβέρνησης του δήμου, Τιμητικός τόμος, Ι. Μανωλεδάκη, ΙΙΙ, εκδ. Σάκκουλα, 2007, σ. 41-64.

εισφορά της στην ιστορία και θεωρία της δημοκρατίας: ο αυτοπροσδιορισμός του πλήθους δια της αυτοκυβέρνησης του Δήμου⁴⁵.

Στη σύγχρονη δημοκρατία, αντίθετα, η διάκριση λαού και πληθυσμού ή πλήθους δεν είναι ορατή, διότι το πλήθος, ως πληθυσμός έχει εξαφανιστεί από τον σύγχρονο πολιτικό ορίζοντα. Δεν υπάρχει ως πολιτική οντότητα και δεν υπολογίζεται ως μέγεθος στη δημοκρατική θεωρία. Και η μόνη αντιδιαστολή που γίνεται είναι η αντιδιαστολή λαού και αντιπροσωπευτικού σώματος, Βουλής και λαού. Ο λαός ως πλήθος, ο πληθυντικός λαός, ως σύνολο ατόμων ή ομάδων με διαφορετικά κοινωνικά χαρακτηριστικά αγνοείται, δεν λαμβάνεται υπόψη και δεν συμμετέχει ως τέτοιο στην πολιτική διαδικασία.

Ο λαός στη σύγχρονη δημοκρατία αντίθετα εκλέγει, ως πολιτική ενότητα και πολιτικό υποκείμενο, αντιπροσώπους που απαρτίζουν το Κοινοβούλιο. Το τελευταίο αποφασίζει ελεύθερα και κατά συνείδηση, αυτονομούμενο από τον λαό, στο όνομα και για λογαριασμό του. Τρείς φυσιογνωμίες, πλήθος ή πληθυσμός, λαός και Κοινοβούλιο, στέκονται στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία αντικριστά και χώρια. Στην αρχαία δημοκρατία, Δήμος, Εκκλησία του δήμου, και Πλήθος αποτελούν στην ουσία ένα και το αυτό πράγμα, συγκροτούσαν μια αδιάσπαστη ενότητα. Εξέφραζαν απλώς τρεις διακριτές στιγμές του ίδιου σώματος, της ίδιας δημοκρατικής διαδικασίας.

Τα κληροδοτήματα της αρχαίας δημοκρατίας : α)η κυριαρχία ή αυτονομία του Δήμου, β) η πολιτική ισότητα και ισηγορία και γ) η ευνομία ή ευταξία

Η επινόηση της δημοκρατίας, ως το πολίτευμα του πλήθους που κυβερνά δια του δήμου και διαβουλεύεται αποφασίζει, και λογοδοτεί για τα κοινά σε έναν τόπο κοινό

Η ΕΠΙΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΑΓΟΡΑΣ ΤΟΥ ΔΗΜΟΥ ΩΣ «ΚΟΙΝΟΣ ΤΟΠΟΣ» ΣΥΝΕΥΡΕΣΗΣ, ΙΣΗΓΟΡΙΑΣ, ΔΙΑΒΟΥΛΕΥΣΗΣ ΚΑΙ ΣΥΝΑΠΟΦΑΣΗΣ ΤΩΝ ΠΟΛΛΩΝ_ Η ανεκτίμητη εισφορά της αρχαίας

45 ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗΣ, ό.π.

ελληνικής πολιτικής φιλοσοφίας και παράδοσης στον σύγχρονο πολιτικό πολιτισμό υπήρξε, χωρίς αμφιβολία, μαζί με την επινόηση της «πολιτικής», η επινόηση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Το δημοκρατικό πολίτευμα καθιερώθηκε στην αρχαία Ελλάδα και ειδικά στην Πόλη των Αθηναίων με την κατάκτηση της εξουσίας από το Πλήθος και, παράλληλα, με την αναγνώριση, ως όπατης Αρχής της Πόλης, του Δήμου. Στους πολλούς, δηλαδή στο σύνολο των πολιτών, σε αντιδιαστολή με τον ένα, το μονάρχη, τους ολίγους και την αριστοκρατία, αναγνωρίστηκε το δικαίωμα και η εξουσία, να αυτό-προσδιορίζονται ως σύνολο, να κυβερνούν και να αποφασίζουν, από μόνοι τους, αυτόνομα και αυτόβουλα, για τα κοινά, άμεσα ή δια αντιπροσώπων.

Το «πλήθος» ωστόσο των πολιτών έγινε κτήτορας της κυριαρχίας και μπόρεσε να κυβερνά, αυτόνομα, επειδή μεταμορφώθηκε σε «Δήμο», επειδή οργανώθηκε, ως σύνολο, και συγκροτήθηκε σε σώμα. Το τελευταίο κατέστη δυνατό χάρις στην επινόηση της Αγοράς του Δήμου. Είναι η συνάθροιση όλων των πολιτών στην Εκκλησία το δήμο, στην Πνύκα, σε έναν ανοικτό δημόσιο χώρο, σε έναν κοινό τόπο συνεύρεσης, διαβούλευσης, ισηγορίας και απόφασης, που έδωσε πολιτική υπόσταση στο πλήθος και το συγκρότησε σε Δήμο. Και είναι η δημιουργία μιας δημόσιας πολιτικής σφαιράς, ενός «κοινού τόπου» για τη διαχείριση των κοινών πραγμάτων και την εξυπηρέτηση του κοινού καλού και συμφέροντος, αυτή που αποτέλεσε τη μεγαλύτερη επινόηση της αρχαίας δημοκρατίας⁴⁶.

Πάνω σ' αυτά τα αχνάρια οργανώθηκε και λειτουργεί και η σύγχρονη δημοκρατία έχοντας, ως θεμελιώδη οργανωτική της αρχή, τη λαϊκή κυριαρχία, την αναγνώριση του λαού, ως σύνολο και πολιτική ενότητα, σε όπατη αρχή της Πολιτείας και πηγή νομιμοποίησης όλων των εξουσιών. Ο λαός, οργανωμένος σε εκλογικό σώμα, έχει - επειδή λογίζεται ότι είναι ένα «έλλογο και αυτόβουλο υποκείμενο»- τον πρώτο και τελευταίο λόγο για τα κοινά, με την καθημερινή, άτυπη διαμεσολάβηση της κοινής γνώμης. Μια ανοιχτή δημόσια σφαιρά διαρκούς επικοινωνίας και διαμόρφωσης γνώμης και βούλησης μέσω του τύπου και των άλλων μέσων ενημέρωσης είναι αυτή που καθημερινά διαπλάθει την πολιτική βούληση του λαού.

Τα προηγούμενα συμπληρώνονται με την πολιτική ευθύνη των αρχόντων και τη διαρκή πολιτική λογοδοσία τους στο κοινό, στο λαό και στο Κοινοβούλιο. Την πολιτική λογοδοσία των αρχόντων θεωρεί συστατικό στοιχείο της αρχαίας

46 Ειδικά για το θέμα αυτό, M. REVault d'ALLONES, θ.π., σ. 255 επ. και ALONSO TORDESILAS, *Démocratie et espace public en Grèce Ancienne une question sophistique*, σε 'Démocratie et espace public : quel pouvoir pour le peuple', (Is. KOCH, N. LENOIR), OLMS, Zürich-New York, 2008, σ. 25-40.

δημοκρατίας ο Αριστοτέλης: «*υπεύθυνον δε αρχήν ἔχει, βουλεύματα δε πάντα εσ το κοινόν αναφέρει*», «*η γαρ εκκλησία κυρία πάντων των τοιούτων εστίν*» (Πολιτικά 1282 a 228-29).

Δημοκρατική μπορούμε, επομένως, να χαρακτηρίσουμε σήμερα, κρίνοντάς την με κριτήρια αρχαίας δημοκρατίας, την εξουσία εκείνη που στηρίζεται στη βούληση ή συναίνεση του λαού και οι κυβερνώντες λογοδοτούν διαρκώς για τις αποφάσεις τους στους κυβερνωμένους. Αποδίδουν λογαριασμό για τις πράξεις ή παραλείψεις τους τόσο στο λαό (ή στους αντιπροσώπους του) όσο και στη δικαιοσύνη, εφόσον έχουν παραβεί τον νόμο της πολιτείας. Και η πολιτική λογοδοσία είναι αναγκαία συνέπεια του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού καθώς και της διαδικασίας λήψης απόφασης για τα κοινά από τον Δῆμο (ή από τους αντιπροσώπους του λαού) ενώπιον όλων, σε ένα τόπο κοινό, το Κοινοβούλιο και την κοινή γνώμη.

Δημοκρατία και πολιτική ελευθερία ή αυτονομία, πάνε μαζί, τελικά, και συνεπάγονται το ξερίζωμα της βίας από την εξουσία και την αγκιστρωση της δεύτερης στη συναίνεση και σε κανόνες δικαιου⁴⁷.

Τρείς είναι, τελικά, οι βασικές ιδέες που κληροδότησε, με βάση όσα εξετάσαμε, η αρχαία ελληνική δημοκρατία στη σύγχρονη:

- α) η ιδέα της «κυριαρχίας» ή αυτονομίας του Δήμου, της αναγνώρισής του, δηλαδή, ως όπατης Αρχής που αυτό-προσδιορίζεται,
- β) η ιδέα της θεμελίωσης της δημοκρατίας στην πολιτική, αριθμητική, ισότητα των πολιτών ή στην πολιτική ελευθερία, και
- γ) η ιδέα της ενταξίας ή της συντεταγμένης Πολιτείας .

Οι τρείς αυτές, αυτοτελείς αλλά αλληλοεξαρτώμενες, ιδέες αποτελούν όρους ύπαρξης και λειτουργίας της Δημοκρατίας.

Πρώτος όρος δημοκρατίας: η πολιτική ή δημόσια ελευθερία

Η πολιτική Ή δημοσία ελευθερία, πρώτος ορος δημοκρατίας- Η δημόσια ή πολιτική ελευθερία όλων των πολιτών αποτελεί συστατικό στοιχείο της «δημοκρατικής πολιτείας». Αυτή η ελευθερία την προσδιορίζει, κατά τον Αριστοτέλη, και την συνιστά, ως πρωταρχικό, όρο της: «*Υπόθεσις με ούν της δημοκρατικής πολιτείας ελευθερία.*

47 N. URBINATI, Al Confini della democrazia Donzelli, 2007, σ. 5.

(τούτο γάρ λέγειν ειώθασιν, ως εν μόνη τη πολιτεία ταύτη μετέχοντας ελευθερίας, τούτου γαρ στοχάζεσθαι φασὶ πάσαν δημοκρατίαν»). Πολιτική ἡ δημόσια ελευθερία σημαίνει το «εν μέρει ἀρχεοθαι και ἀρχειν», το να μετέχουν όλοι εξ ίσου στα κοινά και να μπορούν να εναλλάσσονται όλοι, ο καθένας με τη σειρά του ἡ εκ περιτροπής, στο αξίωμα του ἀρχοντα από τη θέση του αρχόμενου. Σημαίνει ακόμη ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται από κοινού, κατά πλειοψηφία, ενώ συμμετέχει ισότιμα ο καθένας στη λήψη τους: «..ό, τι αν δόξῃ τοις πλείσι, τούτ' είναι τέλος και τούτ' το δίκαιον · φασὶ γαρ ίσον ἔχειν ἐκαστον τον πολιτών».

Σην αρχαία δημοκρατία, η πρωταρχικότητα της πολιτικής ἡ δημόσιας ελευθερίας ἐναντί της προσωπικής δεν αμφισβητείται. Με την ἐννοια αυτή, η ελευθερία των αρχαίων δεν ἔταν ἔξω ούτε πάνω ούτε πριν ούτε μετά τη δημοκρατική πολιτεία. Ήταν μέσα της, την προσδιόριζε, την ὄριζε, την συγκροτούσε. Για τους σύγχρονους, αντίθετα, κάθε λογής ελευθερία και ειδικά η ατομική, προϋποτίθεται της δημόσιας, είναι ο πρωταρχικός σκοπός και ο λόγος ὑπαρξης κάθε πολιτικής κοινωνίας. Η ελευθερία εδώ προϋπάρχει της δημοκρατίας, είναι ανεξάρτητη από την τελευταία και μπορεί να νοηθεί και χώρια. Είναι εξάλλου, πρωταρχικά, αρνητική και όχι θετική, όπως ελευθερία των αρχαίων.⁴⁸

Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ-Ο δεύτερος όρος της Δημοκρατίας, κατά τον Αριστοτέλη, είναι η προσωπική ελευθερία, το να ζεί κανείς, όπως θέλει και να ορίζει τον εαυτό του, να αυτοπροσδιορίζεται, ως αδιάσπαστο, και όχι απλώς αυτόνομο, μόριο της Πόλεως. Η προσωπική ελευθερία των αρχαίων διακρίνεται και αντιδιαστέλλεται από τη δημόσια ἡ πολιτική ελευθερία. Η τελευταία εμπειριέχει την προσωπική ελευθερία, την υπονοεί και την στηρίζει. Δεν νοείται δημόσια ελευθερία χωρίς προσωπική. Μόνο που η προσωπική ελευθερία, ως γνώρισμα συστατικό του (ελεύθερου) πολίτη και όχι του δούλου, είναι γνώρισμα της Πόλεως ἡ της Πολιτείας και όχι του πολιτεύματος. Είναι όρος που προϋποτίθεται της δημοκρατίας. Δεν είναι στοιχείο που την ορίζει ούτε την συνιστά, διότι προϋπάρχει και θεωρείται δεδομένη.

48 Για το τεράστιας σημασίας, κλασσικό, αυτό ζήτημα, της σχέσης της ελευθερίας των αρχαίων σε σχέση με εκείνη των συγχρόνων, κλασική παραμένει και πάντα επίκαιοη μελέτη του BENJAMIN CONSTANT, *De la liberté des anciens comparée à celle des modernes*, (1819), in “*De la liberté chez les Modernes*”, Librairie Générale Française, 1980, σ. 491, και την ελληνική μετάφραση, «Περὶ ελευθερίας καὶ ελευθεριῶν», Ζήτρος, 2000, σ. 33-66. Και από την εξαιρετικά πλούσια σχετική βιβλιογραφία σε σχέση και τη διάκριση θετικής και αρνητικής ελευθερία, που πρώτος καθιέρωσε ο Βρετανός Isaiah Berlin, βλέπε σε ελληνική μετάφραση το σχετικά πρόσφατο έργο του ALAIN RENAUT, Τι είναι ελεύθερος λαός, Πόλις, 2007, σ. 65, 144.

Πολιτική ισότητα, δεύτερος όρος δημοκρατίας

Η πολιτική ισοτητά: Ο ΘΕΜΕΛΙΟΣ ΛΙΘΟΣ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ Η δεύτερη μεγάλη ιδέα που κόμισε η αρχαία δημοκρατία στη σύγχρονη ήταν η πολιτική ισότητα ή η ιση πολιτική ελευθερία. Ο Αριστοτέλης θεωρεί, όπως μόλις είδαμε, την δημόσια ελευθερία, με την έννοια της ισότιμης συμμετοχής στα κοινά, ως τον πρώτο όρο της Δημοκρατίας. Διότι, σύμφωνα με αυτήν κάθε πολίτης ξεχωριστά και όλοι μαζί μετέχουν από κοινού και ισότιμα στην άσκηση της πολιτικής εξουσίας και αναλαμβάνουν αξιώματα, εναλλασσόμενοι μεταξύ τους. Είναι όλοι οι πολίτες δυνητικά και εκ περιτροπής άρχοντες και αρχόμενοι: «εν μέρει άρχεσθαι και άρχειν». Η ιση πολιτική ελευθερία προϋποθέτει και συνεπάγεται ιση κατανομή της πολιτικής εξουσίας σε όλους τους πολίτες, και άρα απόλαυση από όλους των ίδιων πολιτικών δικαιωμάτων.

Έτσι ώστε κανείς να μην άρχει μόνος του ή να μην εξουσιάζει τον άλλον. Όλοι να κυβερνούν όλους και τον καθένα χωριστά. Κανείς δεν νομιμοποιείται - είτε από τη φύση, είτε από την παράδοση είτε από οποιαδήποτε σύμβαση ή από θέληση θεία ή ανθρώπινη να εξουσιάζει και να παίρνει αποφάσεις για τους άλλους χωρίς την ρητή ή σιωπηρή συναίνεσή τους, χωρίς τη συγκατάθεσή τους. Με τον τρόπο αυτό, αφού όλοι εξουσιάζουν όλους, ο πολίτης δεν εξουσιάζεται, τελικά, από κανένα: «το μη άρχεσθαι, μάλιστα μεν υπό μηδενός, ει δε μη κατά μέρος». Η μη υπαγωγή στην εξουσία κανενός αποτελεί λογική συνεπαγωγή της πολιτικής ελευθερίας και ταυτόχρονα συμβολή της τελευταίας στην πολιτική ισότητα ή ακριβέστερα στην ιση πολιτική ελευθερία: «και συμβάλλεται ταύτη προς την ελευθερίαν την κατά τον ίσον»⁴⁹.

Η πολιτική ισότητα, ως ιση ελευθερία, καθιερώνεται έτσι ως συστατικό στοιχείο της Δημοκρατίας: «δημοκρατία μεν ούν εστι πρώτη μεν η λεγομένη μάλιστα κατά το

49 «Χπόθεσις με ούν της δημοκρατικής πολιτείας ελευθερία· (τούτο γάρ λέγειν ειώθασν, ως εν μόνῃ τη πολιτείᾳ ταύτη μετέχοντας ελευθερίας, τούτου γαρ στοχάζεσθαι φασὶ πάσαν δημοκρατίαν)· ελευθερία δε ἐν μεν το εν μέρει άρχεσθαι και άρχειν, και γαρ το δίκαιον το δημοτικόν το ίσον ἔχειν εστί κατ' αριθμόν αλλά μη κατ' αἴτιαν, τούτου δ' ὄντος του δίκαιον το πλήθος αναγκαῖον εἶναι κώδιον, και ὁ, τι αν δόξῃ τοις πλείσι, τούτ' εἶναι τέλος και τούτ' το δίκαιον · φασὶ γαρ ίσον ἔχειν ἔκαστον τον πολιτών...έν δε το ζήν ως βούλεται τις, τούτο γαρ της ελευθερίας ἔργον εἶναι φαστὸν, εἰπερ του δούλου ὄντος το ζήν μη ως βούλεται. Της μεν ούν δημοκρατίας όρος ούτος δεύτερος· εντεύθεν δ' ελήνυθεν το μη άρχεσθαι, μάλιστα μεν υπό μηδενός, ει δε μη κατά μέρος και συμβάλλεται ταύτη προς την ελευθερία την κατά ίσον ...». (Πολιτικά, VI, 1317a 40 – 1317b 1- 17). Και λίγο πιο κάτω συμπληρώνει, επιγραμματικά τις βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος: «..τα τοιαύτα δημοτικά · το αἱρεΐσθαι τας αρχάς πάντας εκ πάντων, το άρχειν πάντας μεν εκάστον δ' εν μέρει πάντων, το κληρωτάς εἶναι τας αρχάς ή πάσας ή όσαι μη εμπειρίας δέονται και τέχνης, το μη από τιμήματος μηθενός εἶναι τας αρχάς ή ότι μικροτάτου, το μη δίς τον αντόν άρχειν μηδεμίαν ή ολιγάκις ή ολίγας...»(Πολιτικά, 13172b, 17-23).

ίσον». Αυτή την προσδιορίζει και την χαρακτηρίζει κατά πρώτον και κύριον λόγο⁵⁰. Απόρροια φυσικά του γεγονότος της αναγνώρισης του πλήθους των πολιτών ως κτήτορα και τιτλούχου της κυριαρχίας: «πάντας και περί απάντων δημοτικόν· την τοιαύτην γαρ ισότητα ζητεῖ ο δῆμος»(όλοι αποφασίζοντα για όλα και αυτό είναι σύμφωνο με την δημορατική αρχή. Αυτό ζητά ο δῆμος)⁵¹.

Η πολιτική ισότητα βασίζεται, πάντως, στην τυπική ή αριθμητική ισότητα. Σύμφωνα με τη δημοκρατική αντίληψη περί δικαίου ή δικαιοσύνης, κάθε πολίτης λογίζεται ίσος με τους άλλους, εφ'όσον τον στοχαστούμε αριθμητικά και όχι αξιολογικά, «κατά τον αριθμό» και όχι «κατά την αξία», διότι «τούτου δ' ὄντος του δικαίου. το πλήθος» ίσα πολιτικά δικαιώματα για όλους χωρίς διάκριση περιουσίας, καταγωγής ή αξίας⁵². Ο Αριστοτέλης είναι και στο σημείο αυτό εύγλωττος: «συμβαίνει δ' εκ του δικαίου του ομοιογονύμενου είναι δημοκρατικό (τούτο δ' εστί το ίσον ἔχειν πάντας κατ' αρθμόν) η μάλιστ' είναι δοκούσα δημοκρατία και δῆμος. Ισον γαρ το μηδέν μάλλον ἀρχειν τους απόρους ή τους ευπόρους μηδέ κυρίους είναι μόνους αλλά πάντας εξ ίσου κατ' αριθμόν ούτω γαρ αν υπάρχειν νομίζομεν την τ' ισότητα και την ελευθερίαν (1318 a 4-11).

Και η πολιτική ισότητα συντρέχει εδώ και συνηγορεί υπέρ της ισονομίας. Ο νόμος είναι ίσος για όλους και τους αντιμετωπίζει ως ίσους.

Αλλά η ισότητα δεν απορρέει, απλώς μόνον, από το γεγονός της αναγνώρισης ως κύριας Αρχής του Πόλεως του Δήμου, αλλά και διότι το πρόταγμα της ισότητας, με όλες τις εκφάνσεις, είτε ως ισηγορία, είτε ως ισονομία είτε ως ισοπολιτεία, είναι το σωτό και δίκαιο σε μια Πόλι που απαρτίζεται από ελεύθερους ανθρώπους, από πλούσιους και φτωχούς, άξιους ανάξιους, άριστους ή μή και πρέπει να κυβερνιέται με στόχο το κοινό της πόλεως συμφέρον: «το δε ορθόν ληπτέον ίσως· το δ' ίσως ορθόν προς το της πόλεως όλης συμφέρον και προς το κοινόν το των πολιτών..»⁵³.

Για τον λόγο αυτόν άλλωστε ο Ηρόδοτος δια του στόματος του Οτάνη αποκαλεί τη δημοκρατία με το κύριο χαρακτηριστικό της, «ισονομία».

50 «δημοκρατία μεν ούν εστι πρώτη μεν η λεγομένη μάλιστα κατά το κατά ίσον · ίσον γαρ φησίν ο νόμος ο τοιαύτης δημοκρατίας το μηδέν μάλλον υπερέχειν τους απόρους ή τους ευπόρους, μηδέ κυρίους είναι οποτερουσούν, αλλ' ομοίους αμφοτέρους..., κοινωνούντων απάντων μάλιστα της πολιτείας ομοίως» Πολιτικά, 1291b 30-36

51 Πολιτικά, 1298a 10-11.

52 («ελευθερία δε έν μεν το εν μέρει ἀρχεσθαι και ἀρχειν, και γαρ το δίκαιον το δημοτικόν το ίσον ἔχειν εστί· κατ' αριθμόν αλλά μη κατ' αξίων, τούτου δ' ὄντος του δικαίου το πλήθος... φασίν γαρ δειν ίσον ἔχειν ἐκαστον των πολιτών» Πολιτικά 1317 b 2-7).

53 Πολιτικά, 1283b 40-41.

Τρίτος όρος δημοκρατίας: ευνομία και ευταξία.

(Η αριστοτελική «Πολιτεία» ως ιδεατή μορφή μιας σύγχρονης συνταγματικής δημοκρατίας)

ΟΠΟΥ ΓΑΡ ΜΗ ΝΟΜΟΙ ΑΡΧΟΥΣΙΝ, ΟΥΚ ΕΣΤΙ ΠΟΛΙΤΕΙΑ.«ΠΟΛΙΤΕΙΑ ΜΕΝ ΓΑΡ ΕΣΤΙ ΤΑΞΙΣ ΤΑΙΣ ΠΟΛΕΣΙΝ Η ΠΕΡΙ ΤΑΣ ΑΡΧΑΣ - Η δημοκρατία είναι κατά τον Αριστοτέλη ένα από τα τρία παρεκβατικά πολιτεύματα, τα άλλα δύο είναι η ολιγαρχία και η μοναρχία. Η δημοκρατία μεταμορφώνεται σε ορθό πολίτευμα και δικαιούνται τον ευγενή τίτλο του ιδανικού πολιτεύματος, όταν μετασχηματιστεί και λειτουργεί ως «Πολιτεία». Πολιτεία ονομάζεται το πολίτευμα, στο οποίο κύριοι μεν της Πόλεως είναι οι πολλοί, ανεξαρτήτως αν είναι πλούσιοι ή φτωχοί, άξιοι ή ανάξιοι, εφόσον, όμως, πολιτεύονται προς τον κοινό της Πόλεως συμφέρον και όχι προς το συμφέρον μιας μόνον τάξης ή μαριδας πολιτών. Και επιπλέον, εφόσον βασιλεύουν ή κυβερνούν οι Νόμοι και όχι η αυθαίρετη βούληση των ανθρώπων, ακόμη και όταν είναι των περισσοτέρων.

Γι αυτό και εκείνο που χαρακτηρίζει, τελικά, και ορίζει την Πολιτεία και την τοποθετεί πάνω από όλα τα πολιτεύματα είναι **η ευταξία ή η τάξις**: «η δε πολιτεία των την πόλιν οικούντων εστί τάξις τις» ή ακόμη «έστι δε πολιτεία πόλεως τάξις των τε ἀλλων αρχών και μάλιστα της κυρίως πάντων» .

Η ευταξία, η οργάνωση, η τάξις είναι το αιτούμενο της Πόλεως και γνώρισμα θεμελιώδες της (ιδανικής) Πολιτείας. Δεν είναι άρα γνώρισμα διακριτό των πολιτευμάτων, αλλά κόσμημα μιας εννομούμενης και εύτακτης πολιτείας, που αντανακλάται -δεν το συνιστά- στο πολίτευμά της και το κοσμεί. Η εύτακτη επομένως οργάνωση και η εύρυθμη λειτουργία των εξουσιών ή Αρχών είναι το αιτούμενο ενός πολιτεύματος αλλά και το καύχημα μιας Πολιτείας.

Από τα προηγούμενα συνάγεται ότι η συντεταγμένη πολιτεία είναι όρος απαραίτητος τόσο της σύγχρονης δημοκρατίας όσο και της αρχαίας, από την οποία και προέρχεται, έστω και αν η τελευταία αγνοούσε το τυπικό σύνταγμα και άρα και το κράτος δικαίου με την τυπική έννοια του όρου. Δεν αγνοούσε όμως το ουσιαστικό ούτε το πραγματικό σύνταγμα, αφού η οργάνωση και η λειτουργία των θεομών της έπρεπε να συντάσσεται και να εναρμονίζεται τόσο με τους γραπτούς όσο και με τους άγραφους νόμους ή τις άγραφες αρχές της πολιτείας.

Το δημοκρατικό πολίτευμα δεν είναι δυνατόν, επομένως, να αποτελέσει εξαιρεση από την θεμελιώδη απαίτηση κάθε συντεταγμένης πολιτείας για ευταξία και ευνομία. Έτσι,

στην αθηναϊκή δημοκρατία, η εξουσία του Δήμου π.χ. είναι μεν παντοδύναμη, όχι όμως απόλυτη ούτε απεριόριστη, διότι ασκείται με νόμους και υπόκειται στους άγραφους, **πάτριος, νόμους της πολιτείας**. Έξαλλον οι «πάτριοι νόμοι» διακρίνονται και υπερτερούν σε κύρος από τους κοινούς νόμους. Γι' αυτό και οι κοινοί νόμοι θα πρέπει και αυτοί να εναρμονίζονται με τους πολιτειακούς: «προς γαρ τας πολιτείας του νόμους τίθεσθαι και τίθενται πάντες, αλλ' οὐ τας πολιτείας προς τους νόμους»⁵⁴.

ΌΤΑΝ ΚΥΡΙΟΙ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΓΙΝΟΝΤΑΙ ΟΙ ΔΗΜΑΓΩΓΟΙ Η Ο ΟΧΛΟΣ, Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΕΚΦΥΛΙΖΕΤΑΙ- Ο Αριστοτέλης θεωρεί εκπεσμό της δημοκρατίας όταν *κύριος της πόλης γίνεται το πλήθος, ως όχλος, και παύει να είναι ο νόμος*. Τούτο συμβαίνει, όταν τα ψηφίσματα του δήμου τοποθετούνται πιο πάνω από τους νόμους. Η κατάσταση αυτή επέρχεται όταν επικρατούν στην Πόλη οι δημαγωγοί, οι οποίοι κολακεύουν το πλήθος και μετατρέπουν τον Δήμο σε μονάρχη, που κυβερνά χωρίς Νόμο και συμπεριφέρεται δεσποτικά. Στην περίπτωση αυτή το δημοκρατικό πολίτευμα «αμαρτάνει», διότι *το πλήθος παρασυρμένο από τους δημαγωγούς γίνεται κύριον των νόμων*: «όπον δε οι νόμοι μη είσι κύριοι, ενταύθα γίνονται δημαγωγοί» (Πολιτικά, 1292 α 10).

Επικρίνει, μάλιστα αυστηρά, το είδος εκείνο της δημοκρατίας όπου κυριαρχούν το πλήθος και οι δημαγωγοί και ο Δήμος διοικεί ως μονάρχης, με ψηφίσματα και όχι με νόμους, διότι θεωρεί ότι αυτό το είδος της δημοκρατίας δεν μπορεί να χαρακτηριστεί καν Πολιτεία, : «όπου γαρ μη νόμοι ἀρχοντιν, οὐκ ἔστι πολιτεία⁵⁵.

Όταν επομένως σε μια δημοκρατία είναι μεν κύριο το πλήθος, συμβαίνει όμως να κυβερνά το ίδιο χωρίς να υπόκειται στο νόμο, μέσω συγκυριακών ψηφισμάτων, ή μέσω δημοψηφισμάτων όπως θα λέγαμε σήμερα, τότε το πολίτευμα δεν είναι ευνομούμενη πολιτεία. Σε μια Πόλη που δεν δικαιοκρατείται, που δεν έχει τοποθετήσει πάνω από όλα το Νόμο και τους πάτριους νόμους, τις άγραφες αρχές του πολιτεύματος, το Σύνταγμα, η δημοκρατία εκφυλίζεται, το πλήθος συμπεριφέρεται ως ως όχλος και ο Δήμος χάνει τα χαρακτηριστικά ενός σώματος, που διαλέγεται εύβουλα και αποφασίζει ἔλλογα, με σωφροσύνη και δικαιοσύνη⁵⁶.

54 Εκτενέστερα ΑΝΤ. ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Η Αθηναϊκή δημοκρατία..., σ. 52.

55 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά, 1292a. 32-33. Βλ. σχετικά CL. PACCHIANI, ὁ.π., σ., 63-64.

56 «έτερον είδος δημοκρατίας το μετέχειν ἀπαντας τους πολίτας ὅσοι ανυπεύθυνοι, ἀρχειν δε τον νόμον...έτερον δε είδος δημοκρατίας τάλλα μεν είναι ταυτά, κύριον δ' είναι το πλήθος και μη τον νόμον· τούτο δε γίνεται όταν ψηφίσματα κύρια ἡ ἄλλα μη ο νόμος· συμβαίνει δε τούτο δια τους δημαγωγούς· εν μεν γαρ ταις κατά νόμον δημοκρατουμέναις ού γίνεται δημαγωγός, αλλ' οι βέλτιστοι των πολιτών εισίν εν προεδρίᾳ· όπου δε νόμοι μη εισι κύριοι, ενταύθα γίνονται δημαγωγοί». (Πολιτικά, 1292a, 4-11).

ΤΟ ΝΟΗΜΑ ΤΗΣ ΕΥΝΟΜΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΝΟΜΟΥΜΕΝΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ- Η ευνομία δεν ταυτίζεται, πάντως, με την νομοκρατία και την ύπαρξη και υπεροχή απλώς του νόμου. Δηλώνει και απαιτεί, επί πλέον, νόμους καλούς και σωστούς: «ότι δει τους νόμους είναι κυρίους κειμένους ορθώς»⁵⁷. Ευνομούμενη πολιτεία είναι εκείνη στην οποία οι νόμοι είναι ορθοί και οι πολίτες υπακούουν σε αυτούς όχι επειδή είναι νόμοι αλλά και επειδή έχουν πεισθεί οι ίδιοι ότι είναι νόμοι ορθοί και καλώς υπάρχουν. Η απλή νομιμότητα με αυτή την έννοια συνυφαίνεται με την ουσιαστική νομιμότητα ή ευνομία και χαρακτηρίζει το ιδανικό πολίτευμα, που είναι η «Πολιτεία»⁵⁸.

Στην ευνομούμενη Πολιτεία εξάλλου οι νόμοι είναι γενικοί και αφηρημένοι. Ορίζουν και ρυθμίζουν τα γενικά και καθολικά ζητήματα της Πόλεως. Ενώ οι δημόσιες αρχές περιορίζονται να ασχολούνται κυρίως με τις επί μέρους, τις εξατομικευμένες περιπτώσεις ή με τις καθημερινές υποθέσεις: «δεί γαρ τον μεν νόμον ἀρχειν πάντων,<των καθόλου>, των δε καθέκαστα τας αρχάς και ταύτην πολιτείαν κρίνειν.»⁵⁹. Μόνον τότε μπορούμε να μιλάμε για δημοκρατική και ευνομούμενη Πολιτεία.

Ευνομία και νομοκρατία συναρθρώνονται και ενυπάρχουν σε ένα τρίτο γνώρισμα της Πολιτείας, στην «ευταξία», «τάξις ταις πόλεσιν η περί τας αρχάς», κατά τους αρχαίους, ή στην «συντεταγμένη και ευνομούμενη Πολιτεία», κατά τους σύγχρονους. Με όρους σημερινούς, η Πολιτεία των αρχαίων μπορεί να αποδοθεί σήμερα με τον όρο «συνταγματική δημοκρατία». Στις ξένες γλώσσες, άλλωστε, αγγλικά ή γαλλικά, ο όρος Πολιτεία αποδίδεται με τον όρο 'Σύνταγμα' και ενίστε με τον όρο Republic⁶⁰. Η δημοκρατική συνταγματική τάξη θεωρείται άρα συνώνυμη της Πολιτείας.

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΤΗΣ ΕΥΝΟΜΟΥΜΕΝΗΣ ΠΟΛΙΤΕΙΑΣ- Η Πολιτεία εμπεριέχει με όρους σύγχρονους το Σύνταγμα, με την πολιτειακή ή ουσιαστική όμως σημασία της λέξης⁶¹ και όχι με την τυπική που το ταυτίζει απλώς με τον θεμελιώδη νόμο του κράτους, ο οποίος το μόνον πρόσόν που έχει είναι η αυξημένη τυπική δύναμη σε σχέση με τους κοινούς νόμους. Το ουσιαστικό σύνταγμα ορίζεται, αντίθετα, από τις θεμελιώδεις,

57 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά, 1282b 3-4.

58 («έστι γαρ πείθεσθαι και ιακώς κειμένοις»): «Ουκ ἔστι δε ευνομία το εύ κείσθαι τους νόμους μη πείθεσθαι δε. Διό μίαν μεν ευνομίαν υποληπτέον είναι το πείθεσθαι τοις κειμένοις νόμοις, ετέραν δε το ιακώς κείσθαι τους νόμους οίς εμμένουσιν». (Πολιτικά, IV, 1294 a 1-6). Επ' αυτού βλέπε κυρίως Π. ΣΟΥΡΛΑ, δ.π., σ. 75-85, με επικεντρώ την σκέψη του Πλάτωνα.

59 ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ, Πολιτικά, 1292a. 32-33

60 Ειδικά για το ζήτημα αυτό και τη σημασία που αποδίδεται στο όρο «Πολιτεία» ή «Republic» καθώς και για τη σύγχυση που δημιουργείται γύρω από την απόδοση των όρων αυτών, βλέπε και τις επισημάνσεις του Alain Renaut, Τι είναι ένας ελεύθερος λαός, φιλελευθερισμός ή ρεπουμπλικανισμός, Πόλις, 2005, σ. 65.

61 Για την πολιτειακή σημασία του όρου Σύνταγμα, βλέπε πρώτο τόμο, σ.

καταστατικές, αρχές που διέπουν την οργάνωση μιας Πολιτείας. Προσδιορίζεται με βάση το περιεχόμενο ή αντικείμενο των θεμελιωδών αρχών και κανόνων, ανεξάρτητα από την τυπική ή άγραφη ισχύ τους.

Το Σύνταγμα της «Πολιτείας» καθιερώνεται, συνήθως, μετά από μια κρίση πολιτική, μετά την πτώση μιας δικτατορίας ή μπροστά στην απειλή του δεσμοτισμού ή της ακυβερνησίας, όταν καμία δύναμη δεν μπορεί να επιβληθεί από μόνη της. Έρχεται για να συμφιλιώσει τις αντιμαχόμενες μερίδες. Με όπλο τη συναίνεση και σκοπό την ευταξία. Δεν έρχεται για να επιβληθεί ως τρόπαιο των νικητών επί των ηττημένων, των φτωχών επί των πλουσίων, των αριστών επί των απαίδευτων ή το αντίστροφο, αλλά ούτε και ως νικηφόρο ιδεολογικό λάβαρο της πλειοψηφίας επί της μειοψηφίας⁶². Ένα σύνταγμα που γίνεται τρόπαιο μιας μόνο πολιτικής παράταξης, όσο μεγάλη και νικηφόρα ή πλειοψηφούσα και αν είναι αυτή, έστω και αν στηρίζεται σε μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού, δικαιούται μεν την προσαγόρευση του δημοκρατικού συντάγματος και μπορεί να θεωρηθεί σύνταγμα δημοκρατικό, δεν δικαιούται όμως το τίτλο του συντάγματος μιας εύτακτης και ευνομούμενης Πολιτείας. Και τούτο διότι δεν έχει εξασφαλίσει *την αναγκαία συναίνεση για να εγγυηθεί σταθερότητα, ενότητα και ευταξία*.

Δεν πρέπει εξάλλου να λησμονούμε ότι η δημοκρατία είναι μια επινόηση κατ'εξοχήν πολιτική. Λειτουργεί με όρους και συνθήκες κατά βάση πολιτικούς, με όρους πολιτικής αντιπαράθεσης και σύγκρουσης και με διαδικασίες τυπικά αυτόνομες και ανεξάρτητες από σχέσεις και διαδικασίες κοινωνικές ή οικονομικές. Οι διαδικασίες λήψης των πολιτικών αποφάσεων είναι διαδικασίες που καθορίζουν και διευθετούν την αγωνιστική διεκδίκηση θέσεων ισχύος σύμφωνα με πάγιους και σταθερούς κανόνες σύγκρουσης και πολιτικής αντιπαράθεσης. Δεν θίγουν όμως ούτε εμποδίζουν την εξέλιξη του πολιτικού ανταγωνισμού και την αγωνιστική διεκδίκηση οικονομικών και κοινωνικών αιτημάτων και βέβαια δεν προδικάζουν ούτε επηρεάζουν τον εκάστοτε συσχετισμό των πολιτικών δυνάμεων. Η πολιτική διαμάχη για την επικράτηση και την απόκτηση θέσεων ισχύος και πολιτικής δύναμης δεν θίγει τις πολιτειακές-συνταγματικές διαδικασίες ούτε θίγεται από αυτές που μένουν και πρέπει να μένουν ανέπαφες από την πολιτική σύγκρουση και διαμάχη. από. Με αυτή την έννοια η δημοκρατία είναι ένα πολίτευμα ανοικτό στην εξέλιξη και στην πολιτική σύγκρουση και άρα και στις πολιτικές αλλαγές ακόμη απέναντι και στις πιο ριζοσπαστικές ή επαναστατικές. Στην μορφή του δημοκρατικού πολιτεύματος καθρεπτίζεται, κατ' αντανάκλαση, το ενμετάβλητο και απρόβλεπτο της πολιτικής του ονσίας, που

62 M. FIORAVANTI, Costituzione, Il Mulino, 1999, σ. 27-25

είναι η πολιτική μεταβολή και το πολιτικά απροσδιόριστο και απρόβλεπτο. Γι' αυτό και η ίδια εμπεριέχει μέσα της την αβεβαιότητα και την απροσδιοριστία⁶³.

Συνυφασμένη, όπως είναι, με την πολιτική σύγκρουση και διαμάχη και υποχρεωμένη να την αναγνωρίζει και να την εγγυάται, η δημοκρατία βασίζεται στην αναγνώριση της πρωταρχικότητας, της αυτονομίας και του ανταγωνιστικού χαρακτήρα της πολιτικής, απέναντι στις άλλες πτυχές του κοινωνικού και οικονομικού βίου. Αναγκάζεται να ενστερνιστεί την **μορφή** εκείνη που της επιτρέπει να εκπληρώνει εσαεί αυτόν το πρωταρχικό ρόλο της. Αυτό το αίτημα ικανοποιεί ακριβώς η «πολιτειακή» μεταμφίεσή της, δηλαδή η περιβολή της δημοκρατίας με την χλαμύδα της «συντεταγμένης Πολιτείας» (ή της συνταγματικής δημοκρατίας με όρους σύγχρονους). Αυτό τον όπατο σκοπό εκπληρώνει η υπαγωγή της Δημοκρατίας -και δια αυτής η υποταγή της θέλησης των πολλών- σε πάγιους, σταθερούς, θεμελιώδεις κανόνες οργάνωσης και λειτουργίας της, που τους ανευρίσκομε σήμερα στο τυπικό Σύνταγμα.

Η «Πολιτεία» ταυτισμένη με την ιδέα της ισορροπίας, του μέτρου και της αρμονίας, κομίζει στην απροσδιοριστία και στην μεταβλητότητα της πολιτικής ενότητα, σταθερότητα, ενταξία. Το επιδιώκει μέσω ενός Συντάγματος, που οργανώνει και εγγυάται αποτελεσματικά την ίση πολιτική ελευθερία όλων, πλούσιων και φτωχών, και θεοπίζει κριτήρια και γνώμονες δίκαιης, ισόρροπης και εύλογης επίλυσης πολιτικών διαφορών και κοινωνικών συγκρούσεων⁶⁴.

Η «Πολιτεία» εναγγελίζεται την αρμονική σύνθεση των επιμέρους συμφερόντων μιας Πόλεως σε μια πολιτική ενότητα, που υπερβαίνει τις διαιρέσεις και επιδιώκει διαρκώς και αενάως να συμφιλιώνει τις ταξικές και πολιτικές συγκρούσεις που απειλούν την ενότητα και σταθερότητα της Πόλεως. Σκοπός της διαρκής, μαζί με την ευδαιμονία της Πόλεως είναι η πολιτειακή ενταξία και ενότητα, όχι ως μια δεδομένη και παγιωμένη τυπικά, συνταγματική μορφή, όπως στη νεωτερική εποχή των συνταγματικών κρατών, αλλά ως μια ζωντανή, διαρκώς ανανεωύμενη και επιδιωκόμενη μορφή αρμονικής συνένωσης προσώπων και εξισορρόπησης δημόσιων αρχών⁶⁵.

63 JEAN-LUC NANCY, Vérité de la démocratie, Galilée, 2008, σ. 30

64 «...και αναγκαίον μεν ὅπου αν ἀρχωσὶ δια πλούτον, αν τ' ελάττους αν τε πλείους, είναι ταύτην ολιγαρχίαν, ὅπου δ'οι ἀποροι, δημοκρατίαν, αλλὰ συμβαίνει, καθάπερ εἰπομεν, τους μεν ολίγους είναι τους δε πολλούς, ευπορούσι μεν γαρ ολίγοι της δ'ελευθερίας μετέχουσιν πάντες, δ'ας αιτίας αμφισβητούσιν αμφότεροι της πολιτείας»(1280 α 1-7)

65 Βλέπε αναλυτικότερα M. FIOROVANTI, Costituzione, Il Mulino, Bologna, 1999, σ. 16-21. Σχετικά με τις αναλύσεις του Αριστοτέλη για τη διάκριση των πολιτευμάτων και το ιδανικό πολίτευμα βλέπε και CLAUDE MOSSE, Ο Πολίτης στην αρχαία Ελλάδα, Σαββάλας, 1996, σ. 123 επ.

Αυτή είναι τρίτη μεγάλη ιδέα που κληροδότησε στη σύγχρονη δημοκρατία η αρχαία ελληνική, η ιδέα της ευνομίας και ευταξίας ή της συντεταγμένης πολιτείας, και με τους σημερινούς όρους, τηρουμένων των αναλογιών, της Δικαιοκρατίας, τόσο με την τυπική όσο κυρίως με την ουσιαστική του όρου έννοια⁶⁶. Δικαιοκρατία, ως αναγκαίο και αυτονόητο συμπλήρωμα της συνταγματικής δημοκρατίας, ισοδυναμεί με «Πολιτεία».

66 Για τη διάκριση κράτους δικαίου με την ουσιαστική και τυπική του όρου έννοια, βλέπε ΑΝΤΩΝΗ ΜΑΝΙΤΑΚΗ, Κράτους δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας των νόμων, 1994, σ.